

OKTATÁSKUTATÓ INTÉZET

KUTATÁS KÖZBEN

Havas Gábor–Kemény István–Liskó Ilona

**Cigány gyerekek
az általános iskolákban**

No. 231

RESEARCH PAPERS

HUNGARIAN INSTITUTE FOR EDUCATIONAL RESEARCH

Havas Gábor–Kemény István–Liskó Ilona
Cigány gyerekek az általános iskolákban

OKTATÁSKUTATÓ INTÉZET

BUDAPEST, 2001.

KUTATÁS KÖZBEN 231
(219–228-ig Educatio Füzetek címen)

SOROZATSZERKESZTŐ: Konczné Remler Tímea

Kutatási zárótanulmány

A kutatás az OM
támogatásával készült.

Oktatáskutató Intézet
ISSN 1419-1121
ISBN 963 404 356 9

Felelős kiadó: Lukács Péter, az Oktatáskutató Intézet főigazgatója
Műszaki vezető: Orosz Józsefné
Műszaki szerkesztő: Híves Tamás
Terjedelem: 4,2 A/5 ív
Készült az Oktatáskutató Intézet sokszorosítójában

TARTALOM

1. Történeti előzmények.....	5
2. A kutatás módszerei	10
3. Települési szegregáció	14
3.1 Lakóhelyi szegregáció	15
3.2 Iskolák közötti szelekció.....	16
4. Iskolai szegregáció	18
4.1 Speciális osztályok.....	18
4.2 Kisegítő osztályok	25
4.3 Magántanulók	29
5. Az oktatás feltételei	34
5.1 Iskolafenntartás	34
5.2 Finanszírozás	35
5.3 Pedagógusok	43
5.4 Előítéletek.....	46
6. Tanulók.....	52
6.1 Családi körülmények.....	52
6.2 Továbbtanulás	56
6.3 Iskoláztatási ambíciók.....	59
7. Javaslatok a cigány gyerekek oktatási helyzetének javítására.....	64

1. Történeti előzmények

Magyarországon az 1950-es évek végéig ritka kivételektől eltekintve az iskolaköteles cigány gyerekek többsége vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon rövid ideig járt iskolába.

1960 táján a felnőtt cigányok jelentős része alig vagy egyáltalán nem tudott írni-olvasni. A cigányság helyzetének javítását célzó 1961-es párt-határozat helyzetelemző része is erőteljesen hangsúlyozta az alacsony szintű iskolázottságból eredő problémákat. Részben ennek nyomán, az oktatásirányítás a 60-as évek elejétől a korábbinál lényegesen nagyobb figyelmet fordított a cigány gyerekek beiskolázására és tartós iskoláztatására. Ugrásszerűen megnőtt az iskolába beiratkozó illetve az iskolát viszonylagos rendszerességgel látogató cigány gyerekek aránya. A folyamat azonban így is csak lassan, fokozatosan haladt előre, és szép számmal voltak olyan települések, és olyan cigány közösségek, ahol a rendszeres és tartós iskolalátogatás csak a 70-es évek közepére vált általánossá.

A Kemény István vezetésével folytatott 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat adatai szerint¹ az akkori 20-24 éves korosztálynak csak a 25%-a végezte el az általános iskolát, és a 14 éven felüliek 39%-a volt analfabéta. Ennek ellenére igaz, hogy az 1960-as és 70-es években a beiskolázás és az iskolázottság mutatói jelentősen javultak a cigányság körében.

Ugyanakkor a többségi társadalom – különösen az iskolás gyerekek közvetlenül érintett családjai – az első pillanattól kezdve meglehetősen türelmetlenséggel és elutasítással reagált az iskolába járó cigány gyerekek rohamos mértékű létszámnövekedésére. A poroszos hagyományokat követő, erősen tekintélyelvű és merev, az egységes központi tanterv és utasítás alapján működő, a kísérletező, újító szándékú próbálkozásokkal szemben rendkívül elutasító magyar iskolarendszer sem nagyon tudott mit kezdeni az iskolázatlan családokból és igen gyakran a szélsőséges nyomorból érkező cigány gyerekek iskoláztatása, oktatása során felmerülő különleges problémákkal. Ezért a beiskolázás javuló arányszámaival és a cigány iskolás gyerekek számának növekedésével párhuzamosan igen hamar megjelentek a cigány gyerekek iskolai elkülönítését célzó törekvések. Ezek a törekvések mindig az oktatási hatékonyság javításának a szempontjaira hivatkoztak, a következmények azonban az esetek túlnyomó többségében

¹ Kemény István: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról, MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai, Bp. 1976.

a legcsekélyebb mértékben sem igazolták az elkülönítés megteremtésekor hangoztatott érvek jogosságát. A legfőbb érv mindig az volt, hogy a nyelvi nehézségek, a szocio-kulturális hátrányok és az eltérő kulturális minták miatt a cigány gyerekek oktatásakor olyan különleges problémák merülnek fel, amelyeket csak akkor lehet pedagógiaiilag hatékonyan kezelni, ha elkülönítve oktatják őket.

Így jöttek létre a 60-as évektől kezdve a gyakran külön épületben működő cigány osztályok, sőt, nagyobb településeken az önálló cigány iskolák. Az elkülönítés mindig szakmai érvekre hivatkozva történt, ám az esetek túlnyomó többségében rosszabb személyi és tárgyi feltételeket és összességében garantáltan alacsonyabb szintű iskolai szolgáltatásokat eredményezett. Az így elkülönített cigány gyerekek nem cigány társaikénál rosszabb állapotú és infrastruktúrájú épületekben, zsúfoltabb tantermekben, alacsonyabb képzettségű és szakmai tudású, sőt, gyakran képesítés nélküli pedagógusok irányításával tanultak, és ennek megfelelően alacsony képzettségi szinten, a továbbtanulás legcsekélyebb esélye nélkül fejezték be általános iskolai tanulmányaikat.

Ugyancsak a 60-as évek növekvő beiskolázási arányai motiválták a cigány gyerekeknek az eredetileg enyhe fokban értelmi fogyatékosok oktatását szolgáló kisegítő iskolákba (osztályokba) történő áthelyezését. Az 1974/75-ös tanévben a cigány tanulóknak már 11.7%-a járt ilyen iskolába (osztályba). A következő években a létszám lassú, de egyenletes növekedésének köszönhetően az 1985/86-os tanévben ez az arány elérte a 17.5%-ot. (A nem cigány tanulók 2%-a részesült „kisegítő” képzésben.) A kisegítő cigány tanulók nagyobbik fele a normál általános iskolákban létrehozott – gyakran összevont – kisegítő osztályokba járt, ahol többnyire nem szakképzett gyógypedagógusok foglalkoztak velük. A kisegítő osztállyal működő normál általános iskolák száma 1960-tól 1984-ig csaknem négyszeresére (119-ről 443-ra) emelkedett. A kisegítőben elvégzett 8 osztály hivatalosan 6 osztályos normál általános iskolai végzettségnek felelt meg, de az ilyen keretek között megszerzett tudás még annyinak sem.

Noha a jogszabályok szerint a kisegítő iskolákba (osztályokba) csak olyan gyerekeket lehetett volna átirányítani, akikről egyéni vizsgálat alapján, szakmailag megnyugtató módon bebizonyosodott, hogy értelmi fogyatékosok, a gyakorlat hosszú éveken át ennek a minimális feltételnek sem tett eleget. Így válhatott az áthelyezés a cigány gyerekek iskolarendszeren belüli elkülönítésének egyik hatékony eszközévé. A következmények súlyosságát növelte, hogy gyakorlatilag nem volt visszaút: aki egyszer átkerült a kisegítőbe, azt akkor sem helyezték vissza, ha egyértelműen bebizonyosodott róla, hogy teljesen ép értelmű.

A hetvenes évektől kezdve egyre többen fogalmaztak meg súlyos szakmai kifogásokat az áthelyezésnek ezzel a gyakorlatával és a mögötte meghúzódó diszkriminatív szándékokkal szemben. Részben ennek a hatására is a tanügyigazgatás a 80-as évektől különféle szakmai garanciák

(szakértői bizottságok, felülvizsgálati előírások stb.) beépítésével fokozatosan szigorította az áthelyezési eljárás szabályait. Az arányok azonban így sem sokat változtak, mert az iskolák továbbra is megtalálták az előírások kijátszását szolgáló kiskapukat. 1992-ben az általános iskolás cigány gyerekek 15.8%-a még mindig kisegítő iskolákban (osztályokban) tanult.

A kisegítő iskolai áthelyezések irreálisan magas arányához persze az is hozzájárult, hogy a cigány gyerekek az átlagosnál lényegesen kisebb arányban és lényegesen rövidebb ideig jártak óvodába, holott az óvodáztatásnak meghatározó szerepet kellett volna játszania a szocio-kulturális hátrányok csökkentésében. 1981-ben például, amikor a 3-6 éves gyerekek 87.3%-a járt óvodába, a megfelelő korú cigány gyerekeknek csak az 50%-a. Voltak megyék, és éppen a cigányság helyzete szempontjából a leg-problematikusabbak, ahol még ennél is rosszabb volt a helyzet. Borsodban és Szabolcsban pl. az óvodáskorú cigány gyerekeknek csak szűk harmada járt óvodába.

Az iskoláztatási hagyományok hiánya és egy sor egyéb szocio-kulturális tényező mellett ennek is jelentős szerepe volt abban, hogy a cigány gyerekek az átlagosnál lényegesen nagyobb arányban kényszerültek bukás vagy a sok hiánnyal összefüggő osztályozhatatlanság miatt évismétlésre. A cigány tanulók iskolai pályafutása során fokozatosan növekvő túlkorosság különösen a 14 éves kor elérésével illetve azt követően okozott gyakran megoldhatatlan problémákat az iskoláknak. Noha az idő előrehaladtával az évismétlés gyakorisága és ezzel együtt a túlkorosság mértéke is csökkent valamelyest, még a 80-as évek végén, 90-es évek elején is jelentős maradt. Így aztán a cigány gyerekek iskoláztatásával kapcsolatos speciális problémák elhárításának további hatékony módja volt és maradt a még iskolaköteles korú és a nyolc általánost el nem végzett tanulók felmentése a rendszeres iskolalátogatás alól.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a rendszerváltás előtti három évtizedben a beiskolázás a cigány gyerekek körében is általánossá vált. 1971-től 1994-ig a 20-29 éves korosztályban 25%-ról 77%-ra nőtt azok aránya, akik megszerezték az általános iskolai végzettséget. Ugyanakkor a nem cigány és cigány népesség iskolázottsági szintje közötti különbség továbbra is igen jelentős maradt, amit jól érzékeltet a Havas-Kemény-Kertesi féle 1994-es országos reprezentatív cigányvizsgálat és a KSH megfelelő adatainak összevetése.²

² Kertesi Gábor: Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon, Közgazdasági Szemle, 1995.1.

A népesség iskolázottsága 1994-ben

Iskolai végzettség	cigány (%)	nem cigány (%)
0 osztály	0.3	9.1
1-7 osztály	11.2	32.6
8 osztály	35.9	45.8
Szakmunkásképző	19.4	10.7
Érettségi	23.8	1.6
Felsőfok	9.5	0.2
Összesen	100	100

Forrás: országos cigányvizsgálat, 1994
KSH, 1994

Az ugyanerre az időpontra vonatkozó középfokú beiskolázási arányok azt is világossá tették, hogy a korábbiakhoz képest ugyan jelentősen megnövekedett az érettségit adó középiskolákban továbbtanuló cigány fiatalok száma (1981: 3.6%, 1994: 10.6%), de a különbség a cigányok és nem cigányok között gyakorlatilag semmit sem csökkent.

Középfokú továbbtanulási arányok 1994-ben

Iskola	cigány (%)	nem cigány (%)
Szakiskola	6.0	9.4
Szakmunkásképző	35.5	31.2
Szakközépiskola	32.0	10.0
Gimnázium	24.2	0.6
Összesen	97.7	51.2

Forrás: országos cigányvizsgálat, 1994
KSH, 1994

A hátrányos szociális helyzetű gyerekek és ezen belül a cigány gyerekek oktatásának fontosságát a rendszerváltás utáni kormányok mindegyike elismerte. A 90-es évek elejétől kiemelt költségvetési támogatást kaptak a kistépülési általános iskolák (amelyekbe köztudottan sok cigány gyerek jár), majd bevezették az ún. etnikai fejkvótát és 1996-tól a cigány gyerekek felzárkóztatását segíteni hivatott speciális támogatás is járt az iskoláknak.

Ezek a kormányzati törekvések azonban nem voltak képesek eléggé ellensúlyozni sem a cigány családok romló szociális helyzetéből és a lakóhelyi adottságokból (kistépülések, depressziós térségek) származó iskoláztatási hátrányokat, sem a többségi társadalmi környezet előítéletes magatartását. A fokozatosan javuló iskoláztatási adatok ellenére a 90-es évek második felében a cigány kisebbség érdekvédelmi szervezetei egyre erőteljesebben bírálták a közoktatási rendszert a cigány gyerekeket ért diszk-

riminációk és az intézmények szintjén megnyilvánuló szegregációs törekvések miatt.

Kutatásunk legfontosabb célja az volt, hogy valóságos képet adjunk a cigány gyerekek oktatásának körülményeiről, tisztázzuk, hogy milyen mértékben jellemző a cigány gyerekek iskolai elkülönítése (szegregációja), és ez milyen ideológiákkal és módszerekkel történik. Ugyancsak a kutatás céljai közé tartozott annak feltárása, hogy milyen eredménnyel készíti fel az általános iskola a cigány tanulókat a középfokú továbbtanulásra és milyen aspirációik vannak a cigány szülőknek gyerekeik iskoláztatását illetően.

2. A kutatás módszerei

A cigány tanulók általános iskolai oktatásának feltételeit az 1999/2000-es tanévben vizsgáltuk az Oktatókutató Intézetben.³ A kutatás során az alábbi módszereket alkalmaztuk:

- Kérdőíves adatokat vettünk fel a 7-16 éves korú cigány gyerekek oktatására vonatkozóan az iskolákat fenntartó települési önkormányzatok oktatásirányítóival.
- Kérdőíves adatokat vettünk fel (a cigány gyerekek számáról, oktatásuk módjáról, az alkalmazott pedagógiai eszközökről és módszerekről, az oktatás finanszírozásáról, az intézmények tárgyi és személyi feltételeiről, és a tanulók továbbtanulási adatairól) a mintába bekerült általános iskolák igazgatóival.
- Mélyinterjút készítettünk iskolaigazgatókkal és osztályfőnökökkel azokban az intézményekben, ahol az adott településen belül a legtöbb cigány gyereket oktatják, az alkalmazott oktatási formákról, elkülönítésük okáról, céljáról, az intézmény működési feltételeiről, a felzárkóztatás módszereiről, és az oktatás eredményességéről.
- Kérdőíves adatokat vettünk fel a mintába bekerült iskolák tanulóinak szüleivel, arról hogy mennyire elégedettek az oktatással, mi a véleményük a szegregációról, és milyen iskoláztatási aspirációik vannak gyerekeikkel kapcsolatban.
- Megfigyelési jegyzőkönyveket készítettünk a településen szerzett tapasztalatok, valamint az iskola- és óralátogatások során szerzett információk alapján a cigány családok helyzetéről és a gyerekek iskoláztatási körülményeiről.

³ A vizsgálat egy olyan széleskörű kutatásba illeszkedett, amely többféle szociológiai módszer igénybevételével igyekezett feltárni a cigány gyerekek oktatásának helyzetét. A munkában az Oktatókutató Intézet részéről Fehérvári Anikó és Janni Gabriella vettek részt. A kutatást az Oktatási Minisztérium mellett a Soros Alapítvány, a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány és az OTKA is támogatta.

A kutatás során összegyűjtött adatok feldolgozása még folyamatban van. Az Oktatási Minisztérium számára készített összefoglaló tanulmány az iskolák igazgatóitól és a szülőktől származó kérdőíves adatok feldolgozása alapján készült.⁴

Miután kutatásunk a cigány tanulók általános iskolai oktatásának helyzetéről kívánt képet adni, a vizsgálat iskola-mintáját olyan intézményekből állítottuk össze, ahol viszonylag magas a cigány tanulók aránya. A mintavétel alapjául az 1993-as KSH adatok szolgáltak, amikor az iskolai statisztikák utoljára tartalmaztak a cigány tanulókra vonatkozó adatokat. Az iskola-mintát úgy állítottuk össze, hogy abba olyan iskolák kerültek be, amelyekben 1993-ban a cigány tanulók aránya meghaladta a 25%-ot, valamint olyanok, amelyekben ennél alacsonyabb volt ugyan az arányuk, de abszolút értékben meghaladta az iskolánkénti 100 főt. Így feltételezhető, hogy mintánkban az átlagosnál nagyobb arányt képviselnek a szegregáltabb körülmények között élő, marginálisabb helyzetű cigány családok gyermekei, ill. kisebb arányban kerültek be azok a családok, amelyek nem cigány környezetben élnek.

Mivel az iskolák mintájának kialakításánál a cigány tanulók viszonylag magas arányát vettük figyelembe, a vizsgált iskolák közé nagyobb eséllyel kerültek be olyan települések iskolái, ahol a cigány családok országos arányuknál nagyobb sűrűséggel laknak. Két megye (Fejér és Vas) kivételével valamennyi megyéből bekerültek iskolák a mintába, de megyénkénti arányuk meglehetősen különböző. A cigányok területi eloszlásának megfelelően Borsod és Szabolcs iskolái a megyében található iskolák átlagnál magasabban, más megyék viszont (pl. Csongrád, Győr, Komárom, Zala, stb.) az átlagosnál alacsonyabban vannak a mintában képviselve.

⁴ A mintába bekerült 192 iskola esetében kérdőíves adatokat vettünk fel az adott iskolát fenntartó önkormányzat hivatalvezetőjével, az adott iskola igazgatójával és az iskolába járó 6. osztályos cigány gyerekek szüleivel. Eredetileg iskolánként 10 tanuló szüleinek a megkérdezését terveztük, de ez (az alacsony tanulói létszámok miatt) nem mindenütt valósult meg, így iskolánként átlagosan 9 szülő (összesen 1779 fő) megkérdezésére került sor.

A vizsgált iskolák megyék szerint

Megye	Esetszám (N)	Százalék (%)
Baranya	12	6.3
Bács	5	2.6
Békés	5	2.6
Borsod	46	24.0
Csongrád	2	1.0
Győr	1	0.5
Hajdú	12	6.3
Heves	15	7.8
Szolnok	11	5.7
Komárom	1	0.5
Nógrád	16	8.3
Pest	4	2.1
Somogy	12	6.3
Szabolcs	31	16.1
Tolna	4	2.1
Veszprém	2	1.0
Zala	1	0.5
Bp.	12	6.3
Összesen	192	100

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A megyéket fekvésüknek megfelelően négy régióba soroltuk. Az adott településeken belüli cigány-arányoknak megfelelően az északi régióból került be a legtöbb és Budapestről ill. a Dunántúlról a legkevesebb iskola a mintába.

A vizsgált iskolák régiók szerint

Régió	Esetszám (N)	Százalék (%)
Bp.	12	6.3
Dunántúl	28	14.6
Alföld	70	36.5
Észak	82	42.7
Összesen	192	100

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Ugyancsak a lakossági cigány-arányokhoz igazodik az iskolák településtípus szerinti eloszlása. A nagyvárosi és a nagyközségi iskolák országos arányukhoz képest alacsonyan, a kisközségi iskolák viszont országos arányukhoz képest magasan vannak reprezentálva.

A vizsgált iskolák településtípus szerint

Település	Esetszám (N)	Százalék (%)
Budapest	12	6.3
Megyeszék	16	8.3
Város	10	5.2
Kisváros	29	15.1
Község 3000 fő fölött	17	8.9
Község 1000-3000 fő között	69	35.9
Község 1000 fő alatt	39	20.3
Összesen	192	100

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A mintába bekerült iskolák többségének tanulólétszáma 200-400 fő. A cigány családok lakóhelyeihez igazodva viszonylag nagy számmal vannak képviselve a mintában a 100 főnél alacsonyabb létszámú kisiskolák, és alacsony számmal a 600 főnél nagyobb létszámú általános iskolák.

A vizsgált iskolák tanulólétszám szerint

Tanulólétszám	Esetszám (N)	Százalék (%)
100 fő alatt	16	8.3
101-200 fő között	72	37.5
201-400 fő között	57	29.7
401-600 fő között	27	14.1
600 fő fölött	20	10.4
Összesen	192	100

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A kutatás időpontjában a vizsgált iskolák közel fele (46%) csak normál tagozatú általános iskolai osztályokat működtetett, 17%-ukban folyt valamilyen tagozatos oktatás, és 54%-ukban kisegítő, vagy felzárkóztató oktatás is.

A vizsgált iskolák iskolatípus szerint

Iskolatípus	Esetszám (N)	Százalék (%)
Csak normál	88	45.8
Tagozat és speciális	33	17.2
Csak speciális	71	37.0
Összesen	192	100

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

3. Települési szegregáció

A cigány gyerekek többségtől elkülönített oktatását a leggyakrabban az magyarázza, hogy a nem cigányoktól elkülönült („elcigányosodott”) településeken, vagy településrészekben (cigánytelep, cigányok lakta városrészek, vagy utcák, stb.) élnek. Mivel általános iskolai tanulmányait a legtöbb gyerekek lakóhelyéhez közeli iskolákban folytatja, a cigányok lakta lakóhelyeken szükségképpen koncentrálnak a cigány tanulók aránya.

Kutatásunk mintájában 192 általános iskola szerepelt. Ez a magyarországi általános iskolák valamivel több mint 5%-a, ahova a nem cigány tanulóknak összesen a 4%-a, míg a cigány tanulóknak a 24.6 %-a jár. Ez az adatpár már önmagában is jelzi, hogy milyen jelentős mértékű a cigány gyerekek iskolai elkülönítése, de még egyértelműbbé válik a kép, ha figyelembe vesszük az időbeli változásokat is.

A tanulók létszámának változása a vizsgált iskolákban

Év	Összes tanuló	Nem cigány tanuló	Cigány tanuló	Cigány tanulók (%)
1989	65 906	49 385	16 521	25.1
1992	59 368	41 945	17 423	29.3
1999	55 878	33 255	22 623	40.5

Forrás: KSH, 1989, 1992, cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Tíz év alatt a cigány tanulók aránya a teljes tanulólétszámon belül igen jelentősen (több mint másfélszeresére) nőtt, miközben az összlétszám és különösen a nem cigányok létszáma jelentősen csökkent. Ezek a változások azonban nem magyarázhatók pusztán az országos demográfiai trendekkel. A cigány általános iskolai tanulók száma ugyanis 1989-től 1999-ig országosan 4.5%-kal, a vizsgált iskolákban viszont 36.9%-kal nőtt. A nem cigány tanulók száma ugyanebben az időszakban országosan 24.4%-kal, a vizsgált iskolákban viszont 32.7%-kal csökkent. Még nagyobbak az országos és az érintett iskolákra vonatkozó trendek közötti eltérések, ha az 1999-es helyzetet az 1992-es adatokkal vetjük össze. Ebben az időszakban a nem cigány tanulók száma országosan 14.1%-kal, a vizsgált iskolákban viszont 26.1%-kal – tehát lényegesen nagyobb mértékben – csökkent, a cigány tanulók száma pedig országosan csak 5.2%-kal, a vizsgált iskolákban viszont 29.8%-kal nőtt.

Az országos és az érintett iskolákra vonatkozó trendek eltérése összességében azt jelenti, hogy míg 1989/90-ben az összes általános iskolás ci-

gány gyerek 18.6 %-a, addig tíz évvel később már 24.3 %-a járt a mintába került iskolákba. Vagyis a magyar iskolarendszerben számos tényező együttes hatásának eredményeként a cigány tanulók jelentős mértékű koncentrálódása ment végbe. Ezt a folyamatot részben a cigány családok lakóhelyi szegregációjának erősödése, részben pedig a nem cigány többség előítéletes magatartása magyarázza.

3.1 Lakóhelyi szegregáció

Az elmúlt években részben a spontán migrációs folyamatok eredőjeként, részben a többségi társadalom tudatos kirekesztő törekvéseinek eredményeként erősödött a cigányok lakóhelyi elkülönülése. Már az 1994-es országos reprezentatív cigányvizsgálat kimutatta, hogy hiába számolták fel korábban a régi cigánytelepek túlnyomó részét, a 90-es évek elején a cigányság 60%-a mégis erősen szegregált körülmények között lakott. Ennek, a telep-felszámolási programok nyomán kialakuló, új típusú lakóhelyi elkülönülésnek két kristályosodási pontja volt: egyrészt a sorvadó aprófalvak másrészt a leromló, slumosodó nagyvárosi lakónegyedek, egykori munkáskolóniák egy részének egyre gyorsuló ütemű „elcigányosodása”. Mindkét esetben az történt, hogy a cigány családok beköltözésére és növekvő arányú jelenlétére a nem cigány családok egyre erőteljesebb ütemű elvándorlással reagáltak. A folyamatot sokszor tudatos tanácsi, majd önkormányzati intézkedések is siettettek. 2000-ben az általunk vizsgált cigány családok 43%-a a települések belterületén, 48%-a pedig az adott település szélén élt. A családok 7%-ának külterületen, 2%-ának pedig cigánytelepen volt a lakása.

A vizsgált családok lakóhelye

Lakóhely	Esetszám (N)	Százalék (%)
Belterület	758	42.9
Település széle	839	47.5
Külterület	131	7.4
Cigánytelep	37	2.1
Összesen	1779	100

Forrás: cigány szegregáció, szülői adatok, 2000

A családok 29%-a élt etnikai szempontból szegregált települési környezetben, 23%-uk élt olyan településen vagy településrészen, ahol a lakosság többsége cigány, 34%-uk olyan helyen, ahol rajtuk kívül is vannak cigány családok, 14% pedig egyedüli cigány család volt a környezetében.

A vizsgált családok lakóhelyi környezete

Környezet	Esetszám (N)	Százalék (%)
Mindenki cigány	507	29.0
Többség cigány	407	23.3
Vannak cigányok	595	34.1
Nincs cigány	238	13.6
Összesen	1779	100

Forrás: cigány szegregáció, szülői adatok, 2000

A lakóhelyi cigány – nem cigány arányok megváltozása a környék vagy a település iskoláiban fokozottan érezteti hatását, mert az érintett körzetekből a fiatalabb nem cigányok nagyobb valószínűséggel költöznek el, mint az idősebbek. A folyamat előrehaladtával a cigány és nem cigány népesség korösszetétele között egyre nagyobb a különbség, és ezért az iskolások között a cigányok lényegesen magasabb arányt képviselnek mint a teljes népességben.

A lakóhelyi szegregációs folyamatok egyik következménye, hogy a cigány általános iskolások 30%-a 1000 fő alatti lélekszámú kisközségek iskoláiba jár, ahol átlagos arányuk meghaladja az 50%-ot, miközben a teljes magyarországi népességnek nem egészen 8%-a él ilyen településeken. Részben hasonló okokra vezethető vissza a cigány tanulók arányának ug-rásszerű növekedése Budapest egyes kerületeinek (Józsefváros, Ferenc-város) egyes iskoláiban is. A kutatás mintájába került 12 budapesti iskolában a cigány tanulók aránya tíz év alatt (1989-től 1999-ig) több mint a dup-lájára (22.7 százalékról 49.1 százalékra) növekedett.

3.2 Iskolák közötti szelekció

A lakóhelyi szegregáció, a cigány lakosság arányának egyes településeken, településrészekben vagy városi lakónegyedekben bekövetkezett rohamos mértékű növekedése mellett az iskolai elkülönítés erősödésében igen jelentős szerepet játszanak a többségi társadalom előítéletei, ill. erőteljes elkülönülési törekvései is. Ezt igazolja, hogy Budapesten és a megyeszékhelyeken, ahol több általános iskola is van elérhető közelségben, rendkívül egyenlőtlen a cigány gyerekek iskolák közötti eloszlása.

Az iskolák közötti eloszlás feltűnő egyenlőtlenségeit lényegében ugyanazok a mechanizmusok hozzák létre, mint a lakóhelyi szegregáció erősödését. Egyes iskolákban a környék migrációs folyamatai (a ki- és beköltözések) következtében nőni kezd a cigány tanulók aránya. Erre a többségi családok úgy reagálnak, hogy igyekeznek más iskolába íratni a gyerekeiket, és így a cigány tanulók aránya lényegesen nagyobb mértékben növekszik, mint amit a lakónépesség összetételének változása indokolna.

A kutatásunk mintájába került budapesti iskolákban pl. már az 1989/90-es tanévben is 22.7% volt a cigány tanulók aránya, míg a mintába nem került iskolákban ugyanekkor csak 2.8 %-ot ért el. Azokon a megyeszékhelyeken, ahonnan bekerült a mintába iskola, 1989-ben 26% volt a cigány arány, míg az érintett városok többi iskolájában csak 3.1%. A különbség tehát a mintába került illetve nem került iskolák között Budapesten is és a megyeszékhelyeken is már akkor több mint nyolcszoros volt.

Azóta a teljesen szabaddá vált iskolaválasztás és a szerkezetváltó 6 és 8 osztályos gimnáziumok térhódításával az eloszlások egyenlőtlensége tovább növekedett. A minta iskoláiban 10 év alatt a cigány arány Budapesten 49.1 %-ra, a megyeszékhelyeken pedig 53.2 %-ra emelkedett. Budapesten például az egyik ilyen iskolában 20%-ról 60%-ra, egy másikban pedig 40%-ról 100%-ra nőtt a cigány tanulók aránya.

Budapesten és a megyeszékhelyeken könnyű helyzetben vannak azok a szülők, akik nem akarják, hogy a gyerekeik olyan iskolába járjanak, ahol a cigány gyerekek aránya meghaladja az általuk „tolerálható” mértéket, hiszen bőven van választási lehetőségük. Ám a „lábbal szavazás” (a gyerekek átíratása) azokon a településeken is mindennapos gyakorlat, ahol helyben csak egy iskola van, ennél fogva az iskolaváltoztatás azt jelenti, hogy a gyerekek az ezzel járó időráfordítást, többletköltséget és -energiát is vállalva egy másik településre kell járnia. Egy Borsod megyei kistépülés iskolájában pl. 1992-ben a tanulók fele volt cigány. Ma már a nem cigány tanulók egyetlen kivételtől eltekintve valamennyien egy másik település iskolájába járnak, így a helyi iskola úgy vált „tiszta” cigány iskolává, hogy a faluban még szép számmal élnek nem cigány gyerekek is. A gyerekek iskolai elvándorlásával járó létszámcsökkenés egyébként jelentősen megnövelte a helyi iskola fenntartásnak fajlagos költségeit, ezért a polgármester be akarta zárni. Tervéről azonban le kellett mondania, mert a cigány gyerekeket a környék egyetlen iskolája sem volt hajlandó fogadni.

Ha nem is ennyire szélsőséges formában, de számos egyetlen iskolával rendelkező kistépülésre igaz, hogy a gyerekek „elvándorlása” miatt a helyben lakó iskoláskorú népességben illetve a helyi iskolában érvényesülő cigány – nem cigány arányok lényegesen eltérnek egymástól.

A nagyobb településeken az iskolák, érzékelve a többségi társadalom rájuk nehezedő nyomását, sokszor maguk is sokat tesznek azért, hogy az eloszlás egyenlőtlenségei tovább növekedjenek. A cigányok által sűrűbben lakott negyedek közelében lévő iskolák gyakran vannak arra predesztinálva, hogy hosszabb távon „cigány iskolává” váljanak. A többi iskola pedig különböző technikákkal éberrel vigyáz arra, hogy a cigány arány ne haladja meg a veszélyesnek tűnő mértéket. Már elsőben tagozatos osztályokat indítanak, a jelentkezőket behívják felvételi beszélgetésre, s ennek nyomán igyekeznek kiszűrni a „nem oda való gyerekeket”. S ha néhány mégis bekerül, az első tanévben igyekeznek bebizonyítani, hogy nem oda való, mert nem tud megfelelni az emelt szintű követelményeknek.

4. Iskolai szegregáció

4.1 Speciális osztályok

Az oktatási szegregáció gyakori eszköze a cigány gyerekek iskolán belüli, osztályonkénti elkülönítése. Ez a legtöbb esetben úgy történik, hogy a cigány gyerekeket speciális (felzárkóztató vagy kisegítő) osztályokba sorolják, és csak nagyritkán kerülhetnek be valamilyen tagozatos osztályba.

2000-ben azt tapasztaltuk, hogy az összes vizsgált iskolát tekintve mind alsó, mind felső tagozaton a cigány gyerekek átlagos arányuknál (40%) lényegesen kisebb arányban (25%) voltak képviselve a tagozatos osztályokban, az átlagnál kissé nagyobb arányban (49%) a normál általános iskolai osztályokban, és sokkal nagyobb arányban (81%) a kisegítő és felzárkóztató osztályokban. (Lásd a következő oldalon levő táblázatokat.)

A cigány gyerekek iskolán belüli elkülönítését szolgáló eljárásoknak a magyar iskolarendszerben több évtizedre visszatekintő hagyományai vannak. Ha szükségét érzik, az iskolák ma is ezeket a megszokott eljárásokat alkalmazzák. Az elkülönítés nem kizárólag etnikai alapon működik, hanem keverednek benne az egyértelmű faji diszkrimináció és a szakirodalomból jól ismert, általánosabb érvényű társadalmi szelekció elemei. Ez azt jelenti, hogy egyrészt létrejönnek a magasabb társadalmi státusú családok gyermekeinek magasabb színvonalú oktatását szolgáló, különleges pedagógiai szolgáltatásokat biztosító osztályok, ahova kivételképpen bekerülhet néhány cigány gyerek is a legintegráltabb, legjobb társadalmi pozíciójú családokból. Másrészt az iskolázatlan, alacsony jövedelmű és státusú nem cigány családokból is kerülnek gyerekek azokba az osztályokba, amelyeket elsősorban a cigány gyerekek elkülönítése érdekében hoznak létre. Hozzátehetjük, hogy a migrációs folyamatok, a lakóhelyi szegregáció és az iskolák közötti szelekció révén az iskolák egy része a szegények, a marginalizálódott, leszakadt társadalmi csoportok iskolájává válik, ahol a belső szelekciónak már nem nagyon van funkciója. Ezekben szinte mindig nagyon magas a cigány tanulók aránya, de az egyes osztályok között e tekintetben már nincsenek lényeges különbségek.

**Az alsó tagozatos cigány tanulók aránya a különböző típusú osztályokban
településenként az összes tanuló %-ában**

Település	Tagozatos (%)	Normál (%)	Kisegítő (%)
Bp.	42.6	61.2	54.0
Megyeszékhely	34.2	73.7	65.7
Város	17.8	46.3	92.3
Kisváros	13.9	32.3	74.6
Község 3000 fő fölött	8.2	39.1	71.9
Község 1000-3000 fő között	-	47.1	89.9
Község 1000 fő alatt	-	56.1	92.4
Összesen	24.7	49.1	80.5
Esetszám (N)	24	187	92

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

**A felső tagozatos cigány tanulók aránya a különböző típusú osztályokban
településenként az összes tanuló %-ában**

Település	Tagozatos (%)	Normál (%)	Kisegítő (%)
Bp.	39.3	71.0	57.4
Megyeszékhely	10.4	61.9	65.2
Város	8.2	35.2	87.3
Kisváros	15.4	28.9	73.2
Község 3000 fő fölött	15.7	32.2	83.6
Község 1000-3000 fő között	17.6	40.2	84.5
Község 1000 fő alatt	-	48.3	98.9
Összesen	22.5	42.8	81.0
Esetszám (N)	31	186	57

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Ahol az iskolán belüli elkülönítésnek még lehet jelentősége, elsősorban ott működnek egyfelől tagozatos, másfelől felzárkóztató, kisegítő vagy más ún. speciális tantervű osztályok. Az utóbbiak létrehozásának és fenntartásának a hivatkozási alapja mindig az, hogy az oda irányított gyerekek, a családi szocializációval és az elégtelen óvodáztatással összefüggő szocio-kulturális hátrányok miatt nem tudják teljesíteni a „normál tantervű” osztályok követelményeit, nem képesek lépést tartani a többi gyerekkel, és ezért a hátrányok ledolgozása, a felzárkóztatás érdekében speciális pedagógiai bánásmódra, eljárásokra és módszerekre van szükségük. A gyakorlatban azonban ezeket az osztályokat ritka kivételektől eltekintve erősen csökkentett követelmények és pedagógiai színvonal jellemzi, s annak elfogadása, hogy azok a gyerekek, akik ide járnak, kevesebbre képesek, tehát kevesebbet is kell tudniuk. Így a különbség köztük és a többi gyerek között

nem hogy nem csökken, hanem folyamatosan nő az általános iskolai tanulmányok során.

A mintánkba került iskoláknak egy elég jelentős része már menthetetlenül a szegények iskolájává vált, ezért viszonylag alacsony mind a tagozatos, mind a „speciális tantervű” osztályok száma. A vizsgált iskolákban az 1999/2000-es tanévben összesen 2722 osztály működött.

Az iskolákban működő osztályok típusai

Osztály	Tagozat	Esetszám (N)	Százalék(%)
Normál		2048	75.2
Kisegítő		225	8.3
Felzárkóztató		133	4.9
Tagozatos	testnevelés	83	3.0
	nyelv	70	2.6
	ének-zene	70	2.6
	matematika	30	1.1
	egyéb	63	2.3
Összesen		2722	100

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A cigány és nem cigány tanulók eloszlása azonban így is egyértelművé teszi, hogy a különböző osztálytípusok létrehozása és működtetése az etnikai szegregáció céljait is szolgálja. A vizsgált 2722 osztály közül 960-ban (35.3%) a cigány tanulók aránya meghaladja az 50%-ot, 559-ben (20.5%) pedig a 75%-ot is, miközben ugyanezekben az iskolákban az elmúlt tanévben 865 (31.8%) olyan osztály is működött, ahol ez az arány nem érte el a 25%-ot sem.

Ennél is többet mond, hogy a mintába került 192 iskolában, ahol a cigány gyerekek aránya átlagosan 40% volt, 157 olyan osztály működött, amelyben nem volt egyetlen cigány tanuló sem, és 311 olyan, ahova csak cigány gyerekek jártak. Tehát az osztályok 17.2 %-a (nagyjából minden hatodik osztály) homogén cigány osztály volt.

Hangsúlyozni kell, hogy az iskolák egy részében a „tisztá” cigány osztályok léte szükségszerű volt, hiszen ezekbe a korábban bemutatott folyamatok következtében kizárólag vagy majdnem kizárólag cigány gyerekek jártak, de a cigány osztályok egyharmada olyan iskolákban található, ahol a cigányok aránya a teljes tanuló létszámban nem éri el az 50%-ot sem. Olyan iskola pedig egy sem akadt a kutatás mintájában, ahol a tiszta nem cigány osztályok léte a létszamarányokkal indokolható lett volna.

A mintába került 192 iskolában a cigány tanulók együttes száma 22623 fő. Közülük 3554-en (15.7 százalék) járnak a 311 tiszta cigány osztályba. A kutatás adataiból kiindulva országosan 700-ra becsülhetjük a cigány osz-

tályok és kb. 8000-re az odajáró tanulók számát az általános iskolákban. A kutatás során azonban külön almintakeretében megvizsgáltuk azokat a tagiskolákat is, ahol csak alsó tagozat működik. Ezekben további 35 csak cigány tanulókból álló osztály van, ahová összesen 700-an járnak. Ezt is számításba véve megállapíthatjuk, hogy országosan a cigány általános iskolások közel 10%-a teljesen elkülönülten tanul. További 6-7 százalékuk pedig olyan osztályokba jár, ahol a cigány tanulók vannak többségben.

Összességében tehát nagyjából minden hatodik általános iskolás cigány gyerek osztályrésze az erőteljes iskolai szegregáció. Ezek az arányok kétségtelenül némi javulást jelentenek a 70-es évek végéhez vagy a 80-as évek elejéhez képest, de a trendek arra utalnak, hogy az iskolarendszer bizonyos pontjain (a nagyvárosok „elcigányosodó” iskoláiban illetve a kisebb falvak kisiskoláiban és a megmaradt csak alsó tagozatos tagiskolákban) ismét erősödő szegregálódás fenyeget.

Minél nagyobb egy osztályban a nem cigány és minél kisebb a cigány tanulók aránya, annál valószínűbb, hogy ez az osztály tagozatos képzés formájában vagy más módon az átlagosnál magasabb színvonalú oktatást, az alapkövetelményekhez képest pedagógiai-képzési többletszolgáltatást biztosít. Ugyanakkor minél kisebb a nem cigány és minél nagyobb a cigány tanulók aránya, annál valószínűbb, hogy az adott osztály a megfelelő képességek és/vagy készségek hiányára, a családi szocializációnak az iskolában már pótolhatatlan mulasztásaira hivatkozva eleve csökkentett követelményeket támaszt az odajáró tanulókkal szemben.

Az osztályokat a keretükben folyó pedagógiai munka jellege és tartalma illetve az ehhez kapcsolódó követelményszint alapján némi leegyszerűsítéssel három csoportba lehet sorolni. A *tagozatos osztályokban* az átlagosnál többet nyújtanak és többet is követelnek. A *normál osztályokban* az alapkövetelmények teljesítése a mérce. A *speciális* (felzárkóztató, korrekciós, kisegítő stb.) *osztályokban* pedig bevallottan ennél is kisebb, olykor lényegesen kisebb követelményeket támasztanak, és gyakran a pedagógiai munka, a pedagógus attitűdje is ehhez a csökkentett elváráshoz igazodik. Ezért is különös jelentősége van annak, hogy miként alakul a három osztálytípusban a cigány és nem cigány tanulók aránya. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyes pedagógusok szakmai felkészültsége, hivatástudata, elkötelezettsége ellensúlyozó hatású is lehet, de az vitathatatlan, hogy a három osztálytípus közötti eloszlás alapvetően meghatározza a gyerekek iskolai pályafutásának esélyeit.

A homogén cigány osztályok típusaik szerint

Osztály	Esetszám (N)	Százalék(%)
Tagozatos	3	1.0
Normál	123	39.5
Speciális		
felzárkóztató	57	18.3
kisegítő	128	41.2
Összesen	311	100

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Ha figyelembe vesszük, hogy a három tagozatos osztály közül egy sem tartozik a nálunk jelentős hagyományokkal és éppen ezért kidolgozott tantervekkel, metodikával rendelkező, tipikusnak tekinthető tagozatok (matematika, nyelv, ének-zene, testnevelés) sorába, hanem csak egyéb kategóriába sorolt kvázi-tagozatnak tekinthető, akkor megállapítható, hogy a homogén cigány osztályok gyakorlatilag ki vannak zárva a tagozatos képzés lehetőségéből.

Az elkülönítés és a párhuzamos osztályok közötti egyenlőtlen eloszlás (erős cigány többségű illetve erős nem cigány többségű osztályok) többnyire együtt jár az oktatás, az iskolai szolgáltatások színvonalának erőteljes differenciálódásával. Gyakori, hogy a normál tantervű osztályok között is jelentős különbségek alakulnak ki aszerint, hogy hol mekkora a cigány gyerekek aránya. Kutatásunk során több iskolában kiderült, hogy míg a nem cigány osztályokban angol vagy német nyelvet tanítanak, addig a cigány osztályokban orosz. Nyilvánvalóan azért, mert csak így tudnak órát biztosítani azoknak az orosz szakos tanároknak, akiknek a rendszerváltás után nem sikerült átképezniük magukat, és a cigány szülők esetében kevésbé kell tartani az ezzel kapcsolatos tiltakozásoktól.

Még súlyosabb diszkriminációnak számít, amikor a cigány gyerekeket különböző okokra való hivatkozással teljesen felmentik az idegen nyelvek tanulása alól. Ez az iskolák 13%-ában fordult elő, és iskolánként átlagosan 3 osztályt érintett. A nyelvoktatás alóli felmentést az ilyen gyakorlatot követő iskolák (összesen 24 iskola) igazgatóinak 76%-a a cigány gyerekek átlagosnál gyengébb képességeivel, 48%-a pedig magyar nyelvhasználatuk nehézségeivel indokolta. (A kérdőívben többféle indok felsorolására volt lehetőség.)

Az idegen nyelvoktatás alóli felmentés a közepes méretű városok iskoláiban volt az átlagosnál gyakoribb (18%) és az átlagosnál jóval kisebb arányban (6-8%) fordult elő a budapesti és a megyeszékhelyi iskolákban. Ugyancsak az átlagosnál ritkábban fordult elő a dunántúli iskolákban, és az átlagnál gyakrabban az északi megyék iskoláiban.

Előfordul-e, hogy a cigány tanulókat felmentik az idegen nyelv tanulása alól az iskolák jellemzői szerint

Az iskola jellemzői	Igen (%)	Nem (%)
Régió		
Dunántúl	3.6	96.4
Alföld	11.4	88.6
Észak	17.1	82.9
Település		
Bp.	8.3	91.7
megyeszékhely	6.3	93.8
város	17.9	82.1
község	12.8	87.2
kisközség	10.3	89.7
Összesen	12.5	87.5
Esetszám (N)	24	168

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Kutatásunk tapasztalatai szerint előfordul, hogy a felzárkóztató osztályokat is azért hozzák létre, hogy a cigány tanulókat el lehessen különíteni. A felzárkóztatás elvileg azt jelentené, hogy speciális készségfejlesztő pedagógiai módszerekkel igyekeznek csökkenteni azokat a szocio-kulturális hátrányokat, amelyek miatt a szegény, marginális társadalmi helyzetű családokból érkező gyerekek már iskolai pályafutásuk kezdetén sem tudnak lépést tartani a többiekkel.

A speciális tantervek alkalmazását indokolva az igazgatók 48%-a mondta azt, hogy a cigány gyerekek nem tudnák teljesíteni a normál tantervek követelményszintjét, és 85% gondolta úgy, hogy felzárkóztató oktatásra van szükségük. A cigány gyerekeknek szóló speciális ismeretekkel (pl. cigány nyelv, cigány népismeret, cigány művészetek, stb.) csak az igazgatók alig egyötöde indokolta a speciális tantervek alkalmazásának szükségességét.

Miért alkalmaznak speciális tantervet

Indoklás	Esetszám (N)	Válaszok (%)	Esetek (%)
Teljesítmény	41	31.8	48.2
Felzárkóztatás	72	55.8	84.7
Speciális ismeret	16	12.4	18.8
Összesen	129	100	151.8

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A speciális tantervi programok hatékonyságát csökkentti, hogy a felzárkóztató osztályokat működtető iskolák többségében nem alkalmaznak a problémákat valóban enyhítő, a hátrányokat érzékelhetően csökkentő pedagógiai módszereket. Többnyire a pedagógusok sincsenek tisztában az-
 al, hogy mit is kellene tenniük, hogy milyen lehetőségeket kínálnak a reformpedagógia különböző irányzatai, az erre a célra megoldásokat kidolgozó módszertani iskolák. Csak annyit érzékelnek, hogy a cigány gyerekek gyakran rosszul teljesítenek, és miattuk nem lehet a kívánatos ütemben haladni a tananyaggal.

A felzárkóztató osztályokat azért tartják megoldásnak, mert ott az ő teljesítőkéességükhöz lehet igazítani a követelményeket, ami viszont egyre növekvő lemaradáshoz vezet. A felzárkóztató igyekezet legfeljebb abban merül ki, hogy rendszeresen korrepetálják a lemaradó gyerekeket, és így a szokásosnál többet gyakoroltatják a tanultakat, ám anélkül, hogy változtatnának a kudarcosnak bizonyuló pedagógiai eljárásokon. A felzárkóztató osztályok zsákutcáját jelzi, hogy ezek több helyen felmenő jelleggel működnek, vagyis még felső tagozaton is biztosítják a cigány gyerekek elkülönített oktatását.

Milyen osztályokban alkalmaznak speciális tanterveket

Alkalmazás	Esetszám (N)	Százalék (%)
Sehol	102	53.1
Minden osztályban	61	31.8
Alsó tagozaton	13	6.8
Bizonyos osztályokban	16	8.3
Összesen	192	100

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Speciális tantervek alkalmazása az általunk vizsgált iskolák felében fordult elő, az átlagosnál gyakrabban a közepes méretű városok iskoláiban. Azt tapasztaltuk, hogy minél nagyobb létszámú egy iskola, annál valószínűbb, hogy speciális tanterveket alkalmaz, és az átlagosnál ritkábban fordult elő speciális tantervek alkalmazása azokban az iskolákban, ahol a cigány tanulók létszáma nem érte el az teljes tanulólétszám egynegyedét.

**Alkalmaznak-e speciális tantervet a cigány gyerekek oktatásához
az iskolák jellemzői szerint**

Az iskola jellemzői	Igen (%)	Nem (%)
Település		
Bp.	41.7	58.3
megyeszékhely	43.8	56.3
város	61.5	38.5
község	52.3	47.7
kisközség	41.0	59.0
Tanulólétszám		
100 fő alatt	37.5	62.5
101-200 fő között	48.6	51.4
201-400 fő között	49.1	50.9
401-600 fő között	55.6	44.4
600 fő fölött	65.0	35.0
A cigány tanulók aránya		
25% alatt	39.1	60.9
26-50% között	49.5	50.5
51-75% között	57.9	42.1
75% fölött	53.8	46.2
Összesen	50.5	49.5
Esetszám (N)	97	95

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

4.2 Kisegítő osztályok

A cigány tanulók iskolai elkülönítésének hosszú évek óta gyakorolt módja, hogy szocializációs hiányosságaikra hivatkozva már a beiskolázásnál különválasztják, és kisegítő osztályokba sorolják őket. A kisegítő osztályok száma a 60-as évek elejétől, a cigány gyerekek egyre teljesebb körű beiskolázásával párhuzamosan egészen a 80-as évek végéig folyamatosan növekedett. Azóta valamelyest csökkent, mert az ország demokratizálódása következtében az iskolák kénytelenek voltak óvatosabban bánni ezzel az eljárással.

Kutatásunk kizárólag a normál általános iskolákra vonatkozott, tehát a kisegítő iskolákat nem vizsgáltuk. Az elkülönítésnek ezt a módját azonban volt alkalmunk tapasztalni, mert a mintába bekerült iskolák 37%-ában működött kisegítő osztály. A kisegítő osztályok előfordulása az alföldi megyék iskoláiban volt a leggyakoribb, és a kisebb településeken. (A nagyobb településeken ugyanis önálló kisegítő iskolákban oktatják az értelmi fogyatékosnak minősített gyerekeket.) A kisegítő osztályok szervezése szoros kor-

relációt mutatott az iskolák tanulólétszámával. Minél nagyobb az iskola, annál valószínűbb, hogy vannak kisegítő osztályai. A kisegítő osztályok szervezése ugyancsak szoros összefüggést mutatott az iskolába járó cigány gyerekek arányával. A legtöbb cigány gyereket oktató iskolák felében találtunk kisegítő osztályokat.

Működik-e kisegítő osztály az iskolában az iskolák egyéb jellemzői szerint

Az iskola jellemzői	Igen (%)	Nem (%)
Település		
Bp.	33.3	66.7
megyeszékhely	12.5	87.5
város	38.5	61.5
község	45.3	54.7
kisközség	28.2	71.8
Régió		
Dunántúl	35.7	64.3
Alföld	41.4	58.6
Észak	34.1	65.9
Tanulólétszám		
100 fő alatt	18.8	81.3
101-200 fő között	25.0	75.0
201-400 fő között	43.9	56.1
401-600 fő között	48.1	51.9
600 fő fölött	60.0	40.0
A cigány tanulók aránya		
25% alatt	21.7	78.3
26-50% között	41.0	41.0
51-75% között	26.3	73.7
75% fölött	50.0	50.0
Összesen	37.0	63.0
Esetszám (N)	71	121

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A cigány szülők jelentős része mindig is nehezményezte, ha egy vagy több gyerekének kisegítőbe kellett járnia, de a pártállam idején nem nagyon volt lehetőségük az iskolák döntéseinek befolyásolására. Az elmúlt években viszont egyre gyakoribbá vált, hogy helyi civil szervezetek, kisebbségi önkormányzatok vagy maguk a szülők is fellépnek a kisegítő osztályokba irányítás gyakorlata ellen. Úgy is fogalmazhatunk, hogy erősödött az iskolák döntéseinek társadalmi ellenőrzése.

Ugyanakkor sok helyen a többségi társadalom nyomása az elkülönítés különböző formáit, így többek között a kisegítő osztályok fenntartását is kikényszeríti. Ezért a cigány gyerekek még mindig összehasonlíthatatlanul nagyobb arányban tanulnak ilyen osztályokban, mint a nem cigányok. Míg

a vizsgált általános iskolákban összesen 40% volt a cigány tanulók aránya, és 60% a nem cigányoké, ugyanezeknek az iskoláknak a kisegítő osztályaiban 86%-ot képviseltek a cigány gyerekek, míg a nem cigányok csak 14%-ot.

Azt tapasztaltuk, hogy a kisegítő osztályokba kerülésre a cigány tanulóknak az átlagosnál is nagyobb esélyük volt a megyeszékhelyi iskolákban és a kisközségek iskoláiban. Minél kisebb volt az iskolák tanulólétszáma, annál nagyobb volt az esély arra, hogy a cigány gyerekek kisegítő osztályokba kerüljenek, míg a nem cigány gyerekek esetében éppen fordított összefüggés mutatkozott. És végül minél magasabb volt a cigány tanulók aránya az egész iskolában, annál nagyobb volt az arányuk a kisegítő osztályokban is. Vagyis az intézmények közötti etnikai szegregáció az esetek többségében intézményen belüli szegregációval is együtt járt.

A cigány és nem cigány tanulók aránya a kisegítő osztályokban az iskolák jellemzői szerint

Az iskola jellemzői	Cigány (%)	Nem cigány (%)
Település		
Bp.	81.2	18.7
megyeszékhely	92.1	7.8
város	70.7	29.2
község	90.5	9.4
kisközség	95.5	4.4
Tanulólétszám		
100 fő alatt	100.0	
101-200 fő között	94.1	5.8
201-400 fő között	90.1	9.8
401-600 fő között	79.4	20.5
600 fő fölött	70.3	29.6
A cigány tanulók aránya		
25% alatt	41.5	58.4
26-50% között	85.8	14.1
51-75% között	96.8	3.1
75% fölött	96.7	3.2
Összesen	86.2	13.8
Esetszám (N)	64	64

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A 64 kisegítő osztályt is működtető iskolából 27 olyan intézményt találtunk, amelynek a kisegítő osztályaiba csak cigány gyerekek jártak. Ha valamennyi vizsgált iskolát (nem csak a kisegítő osztályokkal rendelkezőket) tekintetbe vesszük, az összes nem cigány gyerek 1%-a, a cigány gyerekeknek pedig 7%-a járt kisegítő osztályba.

A kisegítő nem cigány és cigány gyerekek arányait tekintve az átlagosnál is nagyobb különbségeket tapasztaltunk a cigány gyerekek rovására Budapesten és a nagyobb községek iskoláiban. Ugyancsak az átlagosnál több cigány gyereket utasítottak kisegítő osztályokba az alföldi megyék településein, és a nagyobb létszámú iskolákban. És végül azt tapasztaltuk, hogy a sok (75%-on felüli) cigány gyereket oktató iskolákban mind a cigányok, mind a nem cigányok esélyesebbek arra, hogy kisegítő osztályokba kerüljenek. Vagyis ezekben az „elcigányosodó” iskolákban a nem cigány tanulók között is több a gyenge képességű, vagy annak minősített gyerek.

A kisegítő cigány és nem cigány gyerekek aránya az iskolák jellemzői szerint az összes tanuló %-ában

Az iskola jellemzői	Cigány (%)	Nem cigány (%)	Cigány/ nem cigány (index)
Település			
Bp.	6.0	0.4	15.0
megyeszékhely	3.4	0.6	5.7
város	8.4	2.4	3.5
község	8.0	0.6	13.3
kisközség	4.5	1.0	4.5
Régió			
Dunántúl	3.3	1.5	2.2
Alföld	9.3	1.4	6.6
Észak	6.1	0.7	8.7
Tanulólétszám			
100 fő alatt	2.7		2.7
101-200 fő között	4.7	0.7	6.7
201-400 fő között	10.0	1.6	6.3
401-600 fő között	5.8	0.8	7.3
600 fő fölött	10.8	1.9	5.7
A cigány tanulók aránya			
25% alatt	2.5	1.0	2.5
26-50% között	7.9	1.0	7.9
51-75% között	5.0	0.3	16.7
75% fölött	9.5	2.7	3.5
Összesen	6.9	1.0	6.9
Esetszám (N)	192	187	

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Azt tapasztaltuk, hogy jelenleg a gyerekek kisegítő osztályba helyezéséről az esetek többségében az áthelyező bizottságok és a megyei gyógy-pedagógiai bizottságok döntenek, de az esetek 30%-ában, az érintett intézmények pedagógusainak (óvónő, iskolaigazgató, pedagógus) is beleszólásuk van abba, hogy ki kerüljön kisegítő osztályba.

Ki dönt a kisegítő osztályba sorolásról

Döntők	Esetszám (N)	Válaszok (%)	Esetek (%)
Nevelési tanácsadó	15	16.7	25.0
Áthelyező bizottság	28	31.1	46.7
Megyei gyogyeped. bizottság	29	32.2	48.3
Óvónő	7	7.8	11.7
Iskolaigazgató	7	7.8	11.7
Osztályfőnök	4	4.4	6.7
Összesen	90	100	150

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Hiába szigorították többször is az áthelyezés feltételeit, ahol az elkülönítés szándéka erős és a helyi hatalmi viszonyok ezt lehetővé teszik, ott megtalálják a kiskapukat. Gyakran van példa arra, hogy az áthelyezésért felelős szakembereknek a helyi óvónő mondja meg, hogy véleménye szerint kik azok a gyerekek, akik nem fogják bírni a normál tantervű osztályok követelményeit, és a bizottság a gyerekek egyenkénti vizsgálata nélkül, ennek alapján hozza meg döntéseit.

Számos tapasztalat utal arra, hogy az áthelyezések során erőteljesen érvényesülnek a diszkriminatív szándékok is. Előfordul, hogy a normál tantervű, de tiszta cigány osztályok és a kisegítő osztályok egymás alternatíváiként jelennek meg. Van olyan iskola, ahol évekig működtek normál tantervű cigány osztályok. Aztán ezeket megszüntették, de hamarosan kisegítő osztályokat indítottak, és ezekbe megint csak cigány gyerekek járnak. Máshol több cigány gyereket a legközelebbi város kisegítő iskolájába helyeztek át. A szülők azonban ellenálltak és elérték, hogy gyerekeik mégis a helyi iskola normál osztályaiban tanulhassanak, ahol nincs velük semmi probléma. Ám éppen ez kérdőjelezi meg a korábbi áthelyezési döntés szakmai megalapozottságát.

A felzárkóztató és kisegítő osztályok között azonban van egy lényeges különbség is. Míg az előbbiekből a felsőbb évfolyamokon át lehet kerülni a normál osztályokba, és a gyerekek több mint 60%-a át is kerül, addig az utóbbiakban erre minimális az esély.

4.3 Magántanulók

Azokban az iskolákban, ahol a cigány tanulók aránya magas, a pedagógusok visszatérő panaszja, hogy a cigány gyerekekkel különösen nehéz boldogulni a 6.-7. osztálytól kezdve, mert hamarabb kamaszodnak, kezelhetetlenné válnak, és destruktív magatartásukkal ellehetetlenítik az okta-

tást. A szakirodalomból jól ismert, hogy a szegény szubkultúrákban a gyerekek hamarabb kénytelenek felnőtté válni, de az iskola hajlamos az ezzel összefüggő magatartásjegyeket etnikai sajátosságként kezelni. Régebben, amikor az iskoláknak még nagyobb szabadsága volt ezen a téren, többnyire úgy szabadultak meg – különösen a bukás vagy évismétlés miatt túlkoros – cigány gyerekektől, hogy felmentették őket, és így legálisan kimaradtak az iskolából. Ma már szigorúbbak az előírások, de ma is létezik egy kiskapu: a problémás gyereket magántanulóvá nyilvánítják és felmentik a rendszeres iskolabajárás alól. Külön foglalkozások keretében elvileg továbbra is oktatják őket és záróvizsgát is kell tenniük, de az iskoláztatásnak ez a formája gyakorlatilag nem sokat ér, az így megszerzett vég bizonyítvány mögött nincs tudásfedezet és ezért minimálisra csökken a középfokú továbbtanulás esélye.

**Előfordult-e tanulók felmentése az 1998/99-es tanévben
az iskolák jellemzői szerint**

Az iskola jellemzői	Igen (%)	Nem (%)
Település		
Bp.	66.7	33.3
megyeszékhely	68.8	31.3
város	76.9	23.1
község	72.1	27.9
kisközség	56.4	43.6
Régió		
Dunántúl	35.7	64.3
Alföld	82.9	17.1
Észak	69.5	30.5
Tanulólétszám		
100 fő alatt	50.0	50.0
101-200 fő között	63.9	36.1
201-400 fő között	75.4	24.6
401-600 fő között	74.1	25.9
600 fő fölött	80.0	20.0
A cigány tanulók aránya		
25% alatt	69.6	30.4
26-50% között	65.7	34.3
51-75% között	71.1	28.9
75% fölött	80.8	19.2
Összesen	69.3	30.7
Esetszám (N)	133	59

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Az általunk vizsgált iskolák több mint kétharmadában (69%) fordult elő, hogy felmentettek tanulókat a rendszeres iskoláztatás alól. A magánta-

nulóvá nyilvánítás az átlagosnál gyakoribb volt a közepes méretű települések iskoláiban (város, nagyközség) és az átlagosnál ritkábban fordult elő a kisközségi iskolákban. Gyakoribb volt az alföldi megyék iskoláiban és az átlagosnál lényegesen ritkábban fordult elő a dunántúli településeken. Azt tapasztaltuk, hogy minél nagyobb lélekszámú egy iskola, annál gyakoribb a tanulók iskolalátogatás alóli felmentése. A felmentések előfordulása szorosan összefüggött a cigány tanulók iskolán belüli arányával is, vagyis minél több cigány tanuló jár egy iskolába, annál gyakrabban alkalmazzák ezt az eljárást.

Adataink szerint a cigány tanulókat nyolcszor nagyobb gyakorisággal nyilvánítják magántanulóvá, mint a nem cigány tanulókat. Az átlagosnál nagyobb volt a felmentettek aránya mind a nem cigányok mind a cigányok között a budapesti iskolákban, és az átlagosnál kevesebb tanulót mentettek fel a kistépülési iskolák. A felmentett cigány és nem cigány tanulók arányában a közepes méretű településeken találtuk a legnagyobb különbséget.

Az átlagosnál több cigány tanulót mentettek fel az alföldi települések iskoláiban és az átlagosnál kevesebbet a dunántúli településeken. A nem cigány tanulók esetében nem tapasztaltunk figyelemre méltó regionális eltéréseket. A felmentett cigány és nem cigány tanulók arányában a az alföldi és az észak magyarországi településeken mutatkozott a legnagyobb különbség.

A cigány tanulók között az átlagosnál magasabb volt a magántanulók aránya a 600 főnél nagyobb létszámú iskolákban. A nem cigány felmentettek arányában tanulólétszám szerint nem mutatkozott különbség. A felmentett cigány és nem cigány tanulók arányában kiugróan nagy volt a különbség a legnépesebb iskolákban.

Az átlagosnál több cigány tanulót mentettek fel azok az iskolák, ahova relatíve kevés cigány gyerek jár. A nem cigány felmentettek arányában ilyen eltérés nem mutatkozott. Azt tapasztaltuk, hogy minél kevesebb cigány gyerek jár egy iskolába, annál nagyobb a különbség a felmentett cigány és nem cigány gyerekek aránya között.

A magántanulókra vonatkozó adatok tehát arról tanúskodnak, hogy egyrészt az iskolák sokkal gyakrabban mentik fel a cigány, mint a nem cigány gyerekeket. Másrészt az is megfigyelhető, hogy a nem cigány gyerekek felmentése csak a nagyvárosi iskolákban gyakoribb az átlagnál, ezen kívül minden szempontból egyenletes az eloszlásuk. A cigány tanulók felmentése viszont lényegesen gyakoribb azokban az iskolákban, amelyek kevésbé toleránsak a cigány gyerekekkel szemben (alföldi települések iskolái, nagy létszámú iskolák, kevés cigány gyereket oktató iskolák). A cigány gyerekek felmentését tehát a problematikus esetek előfordulásán túl az iskolák attitűdje is magyarázza.

A felmentett tanulók az összes tanuló %-ában az iskolák jellemzői szerint

Az iskola jellemzői	Cigány (%)	Nem cigány (%)	Cigány/ nem cigány (index)
Település			
Bp.	4.7	2.5	1.9
megyeszékhely	2.3	0.6	3.8
város	3.3	0.2	16.5
község	3.1	0.2	15.5
kisközség	2.1	0.0	
Régió			
Dunántúl	1.0	0.1	10.0
Alföld	4.0	0.3	13.3
Észak	2.4	0.1	14.0
Tanulólétszám			
100 fő alatt	2.6	0.0	
101-200 fő között	2.7	0.3	9.0
201-400 fő között	3.2	0.7	4.6
401-600 fő között	2.6	0.3	8.7
600 fő fölött	3.7	0.1	37.0
A cigány tanulók aránya			
25% alatt	4.3	0.1	43.0
26-50% között	2.7	0.2	13.5
51-75% között	2.9	0.7	4.1
75% fölött	2.8	0.8	3.5
Összesen	3.0	0.4	7.5
Esetszám (N)	192	187	

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A tanulók felmentését az iskolák többféle módon indokolták. A nem cigány tanulók felmentése esetében a leggyakoribb (47%) az egészségügyi indok volt. Ugyanez a magyarázat a cigány tanulók esetében csak a tanulók alig egynegyedére vonatkozott (22%). Az ő esetükben ennél gyakrabban szerepelt a felmentések indoklásai között a magatartási probléma, a terhesség és a házasságkötés (együttesen a cigány tanulók majdnem felét érintve), valamint a túlkorosság. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a korai munkába állással mindössze a cigány gyerekek felmentésének 2%-át indokolták. Igaz, hogy ez az ok a nem cigány felmentettek esetében egyszer sem fordult elő.

A felmentés oka az esetek %-ában

Ok	Nem cigány (%)	Cigány (%)
Magatartászavar	16.3	27.0
Egészségügyi ok	46.5	22.1
Terhesség	11.7	47.5
Túlkorosság	16.3	24.6
Munka	-	1.6
Egyéb	9.3	8.2
Esetszám (N)	43	122

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

5. Az oktatás feltételei

5.1 Iskolafenntartás

Az általunk vizsgált iskolák 98%-a helyi önkormányzatok fenntartásában működött. Az elmúlt három év nem bizonyult nyugalmas időszaknak az iskolák életében. Közel egynegyedükben változtak (általában bővültek) az iskolák által nyújtott szolgáltatások (képzési formák), és közel ugyanennyi iskola esetében került sor a fenntartók takarékosági intézkedéseire (pedagógusok elbocsátására). Az iskolák 19%-ában átszervezésekről ill. más iskolákkal történt összevonásról is beszámoltak.

Az iskolákat érintő változások gyakorisága

Változás	Esetszám (N)	Válaszok (%)	Esetek (%)
Képzési típus változása	36	16.4	24.8
Pedagógusok elbocsátása	34	15.5	23.4
Iskola átszervezése	27	12.3	18.6
Összesen	219	100	151

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Adataink szerint az iskolák szolgáltatásainak a bővítése (képzési típus) és az iskolákat érintő takarékosági intézkedések is az átlagosnál gyakrabban fordultak elő a nagyobb városok intézményeiben. A dunántúli megyék iskoláiban az átlagosnál gyakoribb volt a pedagógus-elbocsátás, Budapesten és az alföldi megyékben pedig gyakrabban került sor intézményi összevonásokra.

Az iskolákban lezajlott változások különböző mértékben érintették a különböző méretű intézményeket. Mind a szolgáltatások bővítése (képzési formák változása), mind a takarékosági intézkedések gyakrabban fordultak elő a nagyobb létszámú iskolákban. Az egyetlen kivételt az iskola-összevonások jelentették, amelyek a leggyakrabban a kis létszámú iskolákkal fordultak elő.

Adatainkból az derül ki, hogy az iskolákat érintő változások nem voltak szoros összefüggésben a cigány tanulók arányával. Míg a képzési formák változása és az iskola-összevonás inkább a magasabb cigány létszámú iskolákat érintette, a pedagógus elbocsátás azokban az iskolákban volt gyakoribb, ahol kevesebb a cigány gyerek.

**Az iskolákat érintő változások gyakorisága az iskolák jellemzői szerint
az esetek %-ában**

Az iskola jellemzői	Képzési típus változása (%)	Pedagógus elbocsátás (%)	Iskola átszer- vezés (%)
Település			
Bp.	60.0	10.0	30.0
megyeszékhely	53.3	33.3	26.7
város	21.2	30.3	15.2
község	19.7	19.7	13.1
kisközség	11.5	23.1	26.9
Régió			
Dunántúl	18.8	43.8	18.8
Alföld	18.2	21.8	23.6
Észak	26.6	21.8	12.5
Tanulólétszám			
100 fő alatt		33.3	44.4
101-200 fő között	20.8	22.6	17.0
201-400 fő között	27.7	17.0	19.1
401-600 fő között	31.8	22.7	13.6
600 fő fölött	35.7	42.9	14.3
A cigány tanulók aránya			
25% alatt	20.0	35.0	10.0
26-50% között	21.5	24.1	17.7
51-75% között	34.5	20.7	27.6
75% fölött	29.4	11.8	17.6
Összesen	24.8	23.4	18.6
Esetszám (N)	192	192	192

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

5.2 Finanszírozás

1990 után az oktatásügy irányítói a korábbinál lényegesen több megértést tanúsítottak a kisiskolák problémái iránt, és módosították azt a több évtizedes gyakorlatot, amely a gazdasági racionalitás szempontjait abszolutizálva kizárólag az erőszakos és egyre növekvő mértékű körzetesítést tekintette megoldásnak. A 90-es évek elejétől, elismerve, hogy minél kisebb létszámú egy iskola, annál nagyobbak a fajlagos költségei, a központi költségvetésből változó formában, de minden évben biztosítottak többletforrásokat a kisiskolák finanszírozásához, ezzel is segítve azok fennmaradását. Sőt, az évtized első felében néhány korábban bezárt kisiskola újrain-

dítására is sor került. A cigányok szempontjából ennek azért van különös jelentősége, mert ők lényegesen nagyobb arányban élnek falvakban, illetve ezen belül alacsony lélekszámú, sorvadó kistelepüléseken, mint a népesség egésze.

Az általunk vizsgált általános iskolák 1999-ben átlagosan 57 millió Ft-tal gazdálkodtak. Miután a legfőbb támogatási forrást, az állami fejkvótát, gyereklétszám szerint számolják, az iskolák éves költségvetése szoros összefüggést mutatott a tanulólétszámmal.

Az iskolák éves költségvetése tanulólétszám szerint (ezer Ft)

Létszám	Átlag	Szórás	Esetszám (N)
100 fő alatt	20941	9557	14
101-200 fő között	34204	12727	67
201-400 fő között	56468	20287	51
401-600 fő között	90960	28583	24
600 fő fölött	120779	41172	20
Összesen	57178	37456	176

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Az állami költségvetésből származó fejkvótán és az önkormányzati kiegészítő támogatáson kívül az iskolák többsége kiegészítő bevételi forrásokkal is rendelkezett. Több mint kétharmaduk különféle pályázatokból is szerzett bevételt, az iskolák nagyobbik fele megkapta az etnikai kvótát és több mint egyharmaduk a felzárkóztató kvótát is. Egyéb bevételekkel (pl. vállalkozás, bérleti díjak, stb.) ugyancsak az iskolák több mint fele gyarapította a bevételét.

Az etnikai és a felzárkóztató kvóta a kisebb településeken, a pályázatok és egyéb bevételi források pedig a nagyobb városokban jelentettek az átlagosnál gyakrabban előforduló kiegészítő támogatást. Az etnikai és a felzárkóztató kvóta előfordulásának gyakorisága egyenes arányban növekedett a cigány tanulók arányával, de még a legmagasabb (75% fölötti) cigány arány esetén sem részesült etnikai támogatásban az iskolák 29%-a és felzárkóztató támogatásban az iskolák 58%-a. (Ezeknek az iskoláknak a többsége egyébként nem is igényelte a kiegészítő támogatást.)

**A kiegészítő források előfordulása az iskolák jellemzői szerint
az esetek %-ában**

Az iskola jellemzői	Etnikai (%)	Felzárkóztató (%)	Pályázat (%)	Egyéb (%)
Település				
Bp.	22.2		77.8	77.8
megyeszékhely	56.3	12.5	75.0	68.8
város	62.2	37.8	43.2	64.9
község	56.8	42.9	81.1	48.6
kisközség	57.1	42.9	65.7	42.9
A cigány tanulók aránya				
25% alatt	57.1	19.0	47.6	52.4
26-50% között	52.1	41.5	75.5	53.2
51-75% között	56.3	31.3	68.8	62.5
75% fölött	70.8	41.7	66.7	50.0
Összesen	56.1	36.8	69.6	54.4
Esetszám (N)	108	71	134	104

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Az 1999-es évben az igazgatók szerint az iskolák éves költségvetésének 71%-a a központi költségvetésből leosztott fejkvótából származott, 22%-át biztosította az önkormányzati hozzájárulás, 7%-a származott az etnikai fejkvótából és közel ugyanennyi a felzárkóztató kvótából. Pályázati úton az iskolák a költségek 2%-át tudták begyűjteni, egyéb források segítségével pedig 7%-át. A fejkvóta és az önkormányzati hozzájárulás részarányát tekintve a települések között meglehetősen nagyok voltak a különbségek. A legmagasabb (48%-os) önkormányzati kiegészítésre a megyeszékhelyi iskolák számíthattak, a legalacsonyabbra pedig a budapestiek. Ugyancsak viszonylag alacsony önkormányzati támogatásra (20-23%) számíthattak a községi iskolák is. Az etnikai támogatás részaránya a költségvetésen belül a kisközségi iskolák esetében volt a legmagasabb (9%), és az ő esetükben volt a legnagyobb az egyéb források jelentősége is (14%).

Az iskolák nagysága szerint vizsgálva a bevételi forrásokat, azt tapasztaltuk, hogy minél nagyobb egy iskola, annál nagyobb hányadát teszi ki a költségvetésének a fejkvóta, és annál kisebb a jelentőségük az egyéb támogatási forrásoknak. Az összefüggés fordítva is igaz, minél kisebb létszámú az iskola, annál nagyobb mértékben van ráutalva a költségvetésen kívüli forrásokra. A különböző bevételi források arányait tekintve azok az iskolák tértek el karakteresen az átlagtól, ahol a legmagasabb volt a cigány tanulók aránya. Ezekben az iskolákban a költségvetés alacsonyabb hányada származott a fejkvótából, és minden egyéb bevételi forrás (többek között az önkormányzati támogatás is) aránya magasabb volt az átlagnál. Ez azt

jelenti, hogy adataink nem igazolták azt a feltételezést, hogy az önkormányzatok többsége "elszórja" az etnikai fejkvótát, vagyis ennek arányában csökkenti az iskoláknak szánt támogatást.

**A bevételi források részarányai az iskolák éves költségvetésében
az iskolák jellemzői szerint a teljes költségvetés %-ában**

Az iskola jellemzői	Fejkvóta (%)	Önkormányzati (%)	Etnikai (%)	Felzárkóztató (%)	Pályázat (%)	Egyéb (%)
Település						
Bp.	87.4	7.1	5.1		0.5	5.8
megyeszékhely	70.7	47.9	6.2	4.1	1.7	3.6
város	64.4	25.7	4.4	3.7	0.9	7.5
község	72.5	19.6	6.5	6.8	2.1	4.3
kisközség	70.5	22.5	9.0	5.9	3.9	14.2
Tanulólétszám						
100 fő alatt	58.0	29.5	10.9	4.4	5.2	11.1
101-200 fő között	72.6	22.8	7.2	7.6	2.4	7.3
201-400 fő között	72.9	24.3	5.6	5.4	2.0	5.0
401-600 fő között	69.1	21.0	5.2	4.8	0.9	5.5
600 fő fölött	70.3	15.7	4.6	4.1	0.7	9.6
A cigány tanulók aránya						
25% alatt	69.2	21.0	4.1	2.4	1.0	7.2
26-50% között	72.4	21.3	5.6	4.8	2.2	7.7
51-75% között	71.3	24.9	6.7	7.8	2.1	2.8
75% fölött	65.4	25.8	10.3	8.9	2.6	9.1
Összesen	70.8	22.4	6.5	5.8	2.1	6.8
Esetszám (N)	171	131	95	63	115	92

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Az igazgatók beszámolóí szerint az önkormányzatoknak a kiegészítő kvóták terhére történő „takarékoskodása” az iskolák 37%-át érintette, 63%-uk viszont a kiegészítő kvóták mellett változatlanul megkapta az önkormányzati hozzájárulást is. Közel egynegyedük a kiegészítő kvóták összegével kevesebb önkormányzati hozzájárulást kapott, az iskolák 14%-ának pedig, ha nem is ugyanennyivel, de csökkentették az önkormányzati hozzájárulását.

A fenntartó önkormányzatok eljárásai településtípusonként eléggé különböztek. Minél kisebb a település, annál gyakrabban fordult elő, hogy a kiegészítő kvóta nem növelte az iskola támogatását, mert ugyanennyi pénzzel csökkentették az önkormányzati hozzájárulást. A régiók közül az alföldi megyékben volt a leggyakoribb ez az eljárás. Az önkormányzatok takarékosága az átlagosnál gyakrabban fordult elő a közepes méretű (401-600 fő) iskolák esetében, de az átlagosnál ritkábban fordult elő azok-

ban az iskolákban, ahol relatíve alacsony (25% alatti) a cigány tanulók aránya.

Hogyan épülnek be a kiegészítő támogatások az iskola költségvetésébe az iskolák jellemzői szerint

Az iskola jellemzői	Ennyivel csökkent (%)	Csökkent (%)	Változatlan (%)
Település			
Bp.	20.0		80.0
megyeszékhely	30.0	10.0	60.0
város	25.0	20.8	54.2
község	15.4	15.4	69.2
kisközség	33.3	9.5	57.1
Régió			
Dunántúl	21.4	14.3	64.3
Alföld	29.3	17.1	53.7
Észak	17.3	13.5	69.2
Tanulólétszám			
100 fő alatt	16.7		83.3
101-200 fő között	24.4	17.1	58.5
201-400 fő között	17.2	3.4	79.3
401-600 fő között	26.1	26.1	47.8
600 fő fölött	23.1	15.4	40.0
A cigány tanulók aránya			
25% alatt	16.7	8.3	75.0
26-50% között	24.6	16.9	58.5
51-75% között	19.2	11.5	69.2
75% fölött	22.2	11.1	66.7
Összesen	22.3	14.3	63.4
Esetszám (N)	144	48	60

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A kiegészítő kvóták felhasználásra vonatkozó kérdést nyitott formában tettük fel az igazgatóknak, tehát a válaszadók többféle célt is megjelölhettek. Egy iskolában átlagosan kétféle felhasználási célt jelöltek meg. A legtöbben (84%) a tanulók korrepetálását említették, ezután a szabadidős programok említése (36%), és a speciális felzárkóztató programok szervezésének említése (21%) következett.

Milyen célra használják a kiegészítő normatívát

Cél	Esetszám (N)	Válaszok (%)	Esetek (%)
Korrepetálás	117	42.1	83.6
Speciális program	29	10.4	20.7
Népismeret tananyagban	14	5.0	10.0
Népismeret szabadidőben	18	6.5	12.9
Egyéb szabadidős program	50	18.0	35.7
Szakanyag pedagógusoknak	11	4.0	7.9
Bérkiegészítés	20	7.2	14.3
Gyerekétkeztetés	4	1.4	2.9
Gyerek szociális juttatás	15	5.4	10.7
Összesen	278	100.0	198.6

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Ha a felsorolt kilenc féle felhasználási célt négyre (a tanulók felzárkóztatására, kulturális célokra (ezen belül cigány népismeretre), a pedagógusok támogatására és szociális problémák megoldására) redukáljuk, kiderül, hogy felzárkóztatásra szinte minden iskolában, kulturális célokra majdnem az iskolák felében, pedagógus-juttatásokra a iskolák alig egyötödében, szociális célokra pedig alig több mint egytizedében költöttek a kiegészítő kvótákból.

Milyen célra használják a kiegészítő normatívát

Cél	Esetszám (N)	Válaszok (%)	Esetek (%)
Felzárkóztatás	124	53.9	88.6
Kultúra	64	27.8	45.7
Pedagógusok	25	10.9	17.9
Szociális	17	7.4	12.1
Összesen	230	100.0	164.3

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Amikor az igazgatóknál a kiegészítő támogatásokra vonatkozó véleményükről érdeklődtünk, közel egynegyedük mutatkozott elégedetlennek a támogatás mértékével, és közel egyharmaduk a támogatás módjával. Az igazgatók közel fele viszont elégedetten nyilatkozott.

Az igazgatók véleménye a kiegészítő támogatásról

Vélemény	Esetszám (N)	Százalék (%)
Mértékével elégedetlen	25	22.1
Módjával elégedetlen	35	31.0
Elégedett	53	46.9
Összesen	113	100.0

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A települések méretének csökkenésével fokozatosan nőtt a kiegészítő támogatással elégedett igazgatók aránya. A kisközségi, kis létszámú iskolákban találtuk a legtöbb elégedett igazgatót, ahol a költségvetés legnagyobb hányadát teszik ki a kiegészítő normatívák. Ugyanakkor az átlagosnál valamivel több igazgató mutatkozott elégedettnek azokban az iskolákban, ahol viszonylag alacsony a cigány tanulók aránya.

**Az igazgatók véleménye a kiegészítő támogatásról
az iskolák jellemzői szerint**

Az iskola jellemzői	Mértékével elégedetlen (%)	Módjával elégedetlen (%)	Elégedett (%)
Település			
Bp.		50.0	50.0
megyeszékhely	44.4	44.4	11.1
város	15.4	42.3	42.3
község	21.6	29.4	49.0
kisközség	26.1	13.0	60.9
Tanulólétszám			
100 fő alatt	14.3		85.7
101-200 fő között	27.9	23.3	48.8
201-400 fő között	20.6	41.2	38.2
401-600 fő között	23.1	30.8	46.2
600 fő fölött	12.5	43.8	43.8
A cigány tanulók aránya			
25% alatt	18.2	27.3	54.5
26-50%	26.6	29.7	43.8
51-75%	5.0	45.0	50.0
75% fölött	27.8	22.2	50.0
Összesen	22.3	14.3	63.4
Esetszám (N)	144	48	60

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A tanulók szempontjából az iskola anyagi helyzetét elsősorban az egy tanulóra eső ráfordítások minősítik. Az 1999/2000-es tanévben a vizsgált intézményekben évente átlagosan 213 ezer Ft-ot költöttek egy tanulóra. Ez az összeg a települések méretének csökkenésével fokozatosan csökkent, kivéve a legkisebb településeket, ahol 30 ezer Ft-tal magasabb volt, mint a nagyobb községek iskoláiban. A dunántúli megyékben magasabb volt ez az összeg, mint az országos átlag; az északi és az alföldi megyékben pedig alacsonyabb. Az egy tanulóra eső éves költség szorosan korrelált az iskolák tanulólétszámával. Míg egy 600 főnél nagyobb iskolában egy tanuló évente 162 ezer Ft-ba került, egy 100 főnél alacsonyabb létszámú iskolában egy tanuló éves oktatási költsége 278 ezer Ft volt.

Adataink nem igazolják azt az állítást, hogy a cigány tanulók oktatására az átlagosnál kevesebb pénzt költenek az általános iskolák. Éppen ellen-

kezőleg. Nyilvánvalóan az iskolák nagyságával függ össze, hogy az egy tanulóra eső költségárfordítás szorosan korrelál a cigány tanulók arányával. Minél inkább „elcigányosodott” egy iskola, annál többbe kerül a tanulók oktatása. Míg azokban az iskolákban, ahol 25% alatt volt a cigány tanulók aránya, egy tanuló éves költsége 185 ezer Ft volt, azokban az iskolákban, ahol a cigány tanulók aránya magasabb volt, mint 75%, a ráfordítási összeg 1999-ben 265 ezer Ft volt.

**Egy tanulóra eső éves költség az 1999/2000-es tanévben
az iskolák jellemzői szerint (ezer Ft)**

Az iskola jellemzői	Átlag (ezer Ft)	Szórás (ezer Ft)	Esetszám (N)
Település			
Bp.	297	95	9
megyeszékhely	292	136	16
város	195	101	38
község	192	69	76
kisközség	222	80	37
Régió			
Dunántúl	267	113	25
Alföld	196	94	68
Észak	201	73	74
Tanulólétszám			
100 fő alatt	278	159	14
101-200 fő között	233	96	67
201-400 fő között	203	80	51
401-600 fő között	185	57	24
600 fő fölött	162	42	20
A cigány tanulók aránya			
25% alatt	185	66	22
26-50% között	201	85	95
51-75% között	229	90	34
75% fölött	265	127	25
Összesen	213	93	176

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A kiegészítő kvótáknak kétségtelenül van némi szerepük az egy tanulóra költhető éves költségek nagyságát illetően, de nem túlságosan meghatározó. Adataink szerint azokban az iskolákban volt a legmagasabb az egy tanulóra eső éves költség, amelyek sem a felzárkóztató sem az etnikai kvótát nem igényelték. Ezután pedig azok az iskolák következtek (az átlagosnál valamivel nagyobb egy főre eső költséggel), amelyekben mindkét kiegészítő támogatást megkapták az iskolák.

Egy tanulóra eső éves költség a kiegészítő támogatások szerint (ezer Ft)

Támogatás	Átlag	Szórás	Esetszám(N)
Egyik se	239	102	52
Felzárkóztató	184	55	29
Etnikai	202	72	61
Mindkettő	221	126	34
Összesen	213	93	176

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

5.3 Pedagógusok

A cigány többségű iskolákban vagy osztályokban folytatott munka a pedagógusok számára az átlagosnál nehezebb szakmai feladatot jelent. A cigány gyerekek oktatása során ugyanis a hagyományos feladatok mellett a pedagógusoknak speciális feladatokat is meg kell oldaniuk. Ezek közé tartozik:

- Az átlagosnál szegényebb családi környezet miatt keletkezett szocio-kulturális hátrányok kompenzálása.
- A többségi társadalométól eltérő szokások és viselkedésmódok elfogadása.
- A többségi társadalométól eltérő családi értékrend elfogadása.
- A nyelvi hátrányok kompenzálása.
- A kisebbségi létből és a többségi társadalom előítéleteiből fakadó komplexusok és frusztrációk kezelése.
- Saját előítéleteik leküzdése.
- A nem cigány környezet (szülők és gyerekek) részéről megnyilvánuló előítéletes magatartás megváltoztatása.

Mindezen feladatok megoldása során a cigány gyerekeket oktató pedagógusok a legtöbb esetben sem szakmai segítségre nem számíthatnak, sem megfelelő szakmai módszertani források (továbbképzések, szakkönyvek) nem állnak rendelkezésükre.

Miközben a cigány többségű iskolákban és osztályokban a pedagógiai feladat sokkal nehezebb az átlagosnál, a tanárok szakmai képzettsége még az átlagos szintet sem éri el. Kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy az iskolák közötti szelekciónak, a homogén cigány és az erős cigány többségű iskolák kialakulásának egyik legsúlyosabb következménye, hogy együtt jár a pedagógusok erőteljes szelekciójával. A tanárok többnyire nem szívesen tanítanak cigány vagy „elcigányosodó” iskolákban. Félnak a speciális nevelési és oktatási problémáktól, úgy érzik, hogy ezekben az iskolákban nem juthatnak sikerélményekhez, sőt komoly presztízavesztést jelent számukra ott tanítani.

Kutatásunkból az derült ki, hogy miközben a gyerekszám csökkenése miatt ma már sok helyen munkanélküliség fenyegeti a pedagógusokat, az „elcigányosodó” iskolákban még mindig sokan tanítanak képesítés nélkül. Van olyan (homogén cigány) iskola, ahol a tantestület 7 tagjából 4 csak érettségivel rendelkezik. Sokan képesítés nélkülként is csak azért mennek „cigány” iskolába tanítani, mert így könnyebben juthatnak be a pedagógusképzésbe, és mielőtt megszerzik a diplomát, átmennek egy másik iskolába.

A vizsgált iskolák 30%-ában fordult elő, hogy olyan alkalmazottak oktatják a tanulókat, akik nem rendelkeztek pedagógus végzettséggel. Az ilyen típusú tanerők alkalmazása szorosan korrelált a településtípusokkal, vagyis az átlagosnál gyakrabban fordult elő a kisebb településeken, a kis létszámú iskolákban, valamint azokban az iskolákban, ahol a magas volt a cigány tanulók aránya.

Tanít-e az iskolában pedagógus végzettség és szakmai képesítés nélküli tanár az iskolák jellemzői szerint

Az iskola jellemzői	Pedagógus végzettség nélküli (%)	Szakmai végzettség nélküli (%)
Település		
Bp.	16.7	25.0
megyeszékhely	6.3	37.5
város	23.1	33.3
község	33.7	69.8
kisközség	43.6	87.2
Régió		
Dunántúl	25.0	67.9
Alföld	32.9	57.1
Észak	31.7	65.9
Tanulólétszám		
100 fő alatt	37.5	81.3
101-200 fő között	36.1	83.3
201-400 fő között	21.1	47.4
401-600 fő között	25.9	44.4
600 fő fölött	35.0	20.0
A cigány tanulók aránya		
25% alatt	17.4	34.8
26-50% között	31.4	62.9
51-75% között	34.2	60.5
75% fölött	30.8	73.1
Összesen	30.2	60.4
Esetszám (N)	192	192

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A vizsgált iskolák 30%-ában (ahol pedagógiai végzettség nélküli tanerő alkalmazása előfordult) iskolánként átlagosan nem egészen két (1,78) ilyen tanerőt találtunk. Az ilyen alkalmazottak száma a cigány tanulók arányával összefüggésben növekedett.

A nem megfelelő pedagógiai képzettségű tanerők száma iskolánként a cigány tanulók aránya szerint

Cigány arány	Átlag (%)	Szórás	Esetszám (N)
25% alatt	1.0000	0	4
26-50% között	1.6970	0.9838	33
51-75% között	1.9231	1.8913	13
75% fölött	2.1250	2.1002	8
Összesen	1.7586	1.3804	58

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A vizsgált iskolák több mint felében (60%) fordult elő, hogy a tanárok nem a szakmai képzettségüknek megfelelő tantárgyat tanítottak. Ez a jelenség szoros korrelációt mutatott az iskolák településtípusával (a kisközségi iskolák 87%-ában fordult elő). Vagyis minél kisebb településen működött az iskola, annál gyakrabban került sor erre a kényszermegoldásra. A nem megfelelő szakmai képzettséggel tanító tanárok alkalmazása ugyancsak szoros összefüggést mutatott az iskolák tanulólétszámával. Az átlagosnál lényegesen gyakrabban (81-83%) fordult elő a kis létszámú iskolákban. És végül szorosan igazodott a cigány tanulók arányához. Ez a megoldás a legkevesebb cigány gyereket oktató iskolák 35%-ában, a legtöbb cigány gyereket oktató iskoláknak viszont a 73%-ában fordult elő.

Azokban az iskolákban, ahol a pedagógusok nem a szakmai képzettségüknek megfelelő tantárgyakat tanítottak, iskolánként átlagosan nem egészen három (2,5) ilyen tanárt találtunk. Az ilyen alkalmazottak száma a települések lélekszámának csökkenésével fokozatosan emelkedett. Vagyis a kisebb településeken volt leginkább jellemző, hogy több olyan tanárt is alkalmaztak, aki nem a szakjának megfelelő tantárgyat tanított.

A nem megfelelő szakmai képzettségű tanárok száma iskolánként a cigány tanulók aránya szerint

Cigány arány	Átlag	Szórás	Esetszám (N)
25% alatt	1.6667	1.2247	9
26-50% között	2.5606	1.9306	66
51-75% között	3.1304	2.5815	23
75% fölött	2.1579	1.3023	19
Összesen	2.5385	1.9676	117

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Tantárgyanként vizsgálva a helyzetet, az derült ki, hogy a legtöbb iskolában a készségtárgyakat (rajz, ének), a kémiát és az idegen nyelvet tanítják megfelelő szakmai képzettség nélkül a tanárok. Viszonylag magas volt az „egyéb” tantárgyak előfordulása is, ami a leggyakrabban a tanítói végzettség hiányát, vagy a kisegítő osztályokban a gyógypedagógiai végzettség hiányát jelentette.

Milyen tantárgyat tanít megfelelő szakmai képzettség nélküli tanár

Tantárgy	Esetszám (N)	Válaszok (%)	Esetek (%)
Matematika	7	2.7	6.8
Fizika	23	9.0	22.3
Kémia	31	12.1	30.1
Földrajz	10	3.9	9.7
Magyar	9	3.5	8.7
Történelem	10	3.9	9.7
Idegen nyelv	26	10.2	25.2
Informatika	11	4.3	10.7
Testnevelés	20	7.8	19.4
Ének	34	13.3	33.0
Rajz	36	14.1	35.0
Egyéb	39	15.2	37.9
Összesen	256	100	248.5

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

5.4 Előítéletek

A kutatás során azt tapasztaltuk, hogy a tantestületek többsége pedagógiai elveit illetően meglehetősen differenciált, és olykor egy iskolán belül is többféle tanári magatartás egymás mellett élése a jellemző. Mivel a pedagógusok személyisége, neveltetése, felkészültsége és kvalitása igen különböző, a cigány gyerekekhez való viszonyulás tekintetében is az eltérő tanári magatartások egész skálájával találkoztunk:

- Kirekesztés, durva megkülönböztetés, előítéletek.
- Tekintélyelvűség kirekesztés nélkül.
- Erőszakos, tekintélyelvű asszimilációs tördés.
- Közömbösség és érdektelenség.
- Liberális bánásmód és hagyományos pedagógiai módszerek.
- Liberális bánásmód és módszertani újítások.

Viszonylag homogén magatartású tantestületekkel ott találkoztunk, ahol az igazgató meggyőződéssel és határozottan képviselt valamilyen álláspontot a cigányokkal kapcsolatban és ennek elfogadására inspirálta a tantestületét. Azt tapasztaltuk, hogy sok esetben az önkormányzati tisztségviselők, az iskolák igazgatói és a pedagógusok maguk sem mentesek az előítéletektől, a cigány családokról és a gyerekekről nyilatkozva nyíltan rasszista kijelentéseket tesznek. Visszonylag ritka az olyan iskolaigazgató, aki megköveteli a pedagógusoktól, hogy óvakodjanak a rasszista kijelentésektől („cigányozás”), és még ritkább, hogy ezt az önkormányzat követeli meg az iskolától.

Az iskolai kérdőívekben nyitott kérdés formájában kérdeztük meg az igazgatóktól, hogy mit tartanak a legsúlyosabb problémának a cigány gyerekek családjában. Egy igazgató átlagosan három problémát sorolt fel. A problémák közül az igazgatók leggyakrabban a szülők igénytelenségét (58%) és a munkanélküliséget (57%) említették. Ezt követte (közel 50%-kal) a szegénység, a szülői ambíciók hiánya és a felelőtlenség említése.

Mi a legsúlyosabb probléma a cigány gyerekek családjában az igazgatók szerint

Probléma	Esetszám (N)	Válaszok (%)	Esetek (%)
Igénytelenség	106	18.1	57.9
Munkanélküliség	104	17.7	56.8
Szegénység	92	15.7	50.3
Ambíció hiány	88	15.0	48.1
Felelőtlenség	86	14.7	47.0
Iskolázatlanság	49	8.3	26.8
Alkoholizmus	34	5.8	18.6
Lakáskörülmények	15	2.6	8.2
Sok gyerek	8	1.4	4.4
Rokonházasság	5	0.9	2.7
Összesen	587	100	320.8

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Ha az igazgatók által felsorolt tíz féle családi problémát két nagy csoportba (körülmények és tulajdonságok) soroljuk, akkor világosan látszik, hogy ezek majdnem fele-fele arányban szerepelnek a felsorolt problémák között. Vagyis az igazgatók 78%-a látja úgy, hogy a családi problémákat főként a kedvezőtlen körülmények (munkanélküliség, szegénység, iskolázatlanság, lakáskörülmények, sok gyerek, rokonházasság) okozzák, és 84%-uk látja úgy, hogy a cigány szülők negatív morális tulajdonságai (alkoholizmus, ambícióhiány, felelőtlenség, igénytelenség).

Ha a különböző típusú válaszok együtt járását is megvizsgáljuk, az derül ki, hogy az igazgatók majdnem kétharmada (62%) mind a családok körülményeiben, mind a szülők tulajdonságaiban lát valamilyen súlyos problémát, 16%-uk csak a kedvezőtlen családi körülményeket okolja, 22% pedig csak a szülőket teszi felelőssé. Ha a szülők morális jellemzőinek említését társadalmi előítéletek megnyilvánulásaként értékeljük, az igazgatók bő egyötödét kifejezetten előítéletesnek, 84%-át pedig előítéletekre hajlamosnak kell tartanunk.

Mi a legsúlyosabb probléma a cigány gyerekek családjaiban az igazgatók véleménye szerint

Probléma	Esetszám (N)	Százalék (%)
Körülmények	29	15.8
Mindkettő	113	61.7
Tulajdonságok	41	22.4
Összesen	183	100.0

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Azt tapasztaltuk, hogy a közepes méretű településeken (város, nagyközség) a legmagasabb azoknak az igazgatóknak az aránya, akik a szülők erkölcsi jellemzőiben látják a családi problémák legfőbb okait, miközben az átlagosnál jóval kevesebb ilyen igazgatót találtunk a nagyvárosok (Bp., megyeszékhely) iskoláiban. Régiók tekintetében elsősorban az alföldi megyék iskoláinak igazgatói tértek el az átlagtól abban a tekintetben, hogy közülük többen okolják a szülőket, és kevesebben teszik felelőssé a rossz körülményeket a problémákért. Az igazgatók „előítéletessége” szempontjából kiemelkedtek a kifejezetten nagy létszámú iskolák. Itt a csak a szülőket hibáztató igazgatók aránya majdnem kétszerese az átlagnak (40%), míg a rossz körülményeket említő igazgatók aránya jóval az átlag alatt maradt (10%). És végül azt tapasztaltuk, hogy azokban az iskolákban bizonyultak az átlagosnál előítéletesebbeknek az igazgatók, amelyekbe a legtöbb cigány gyerek jár.

Mi a legsúlyosabb probléma a cigány gyerekek családjában az igazgatók véleménye alapján az iskolák jellemzői szerint

Az iskola jellemzői	Körülmények (%)	Mindkettő (%)	Tulajdonságok (%)
Település			
Bp.	8.3	83.3	8.3
megyeszékhely	14.3	78.6	7.1
város	15.8	52.6	31.6
község	18.3	57.3	24.4
kisközség	13.5	67.6	18.9
Régió			
Dunántúl	14.8	66.7	18.5
Alföld	10.6	60.6	28.8
Észak	21.8	57.7	20.5
Tanulólétszám			
100 fő alatt	6.7	60.0	33.3
101-200 fő között	15.9	63.8	20.3
201-400 fő között	18.5	61.1	20.4
401-600 fő között	20.0	68.0	12.0
600 fő fölött	10.0	50.0	40.0
A cigány tanulók aránya			
25% alatt	13.6	59.1	27.3
26-50% között	18.2	59.6	22.2
51-75% között	15.8	71.1	13.2
75% fölött	8.3	58.3	33.3
Összesen	15.8	61.7	22.4
Esetszám (N)	29	113	41

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Ugyancsak nyitott kérdés formájában érdeklődtünk az igazgatóktól arról, hogy miben látják a cigány gyerekek oktatásának legsúlyosabb problémáit. Egy igazgató átlagosan a problémáknak két forrását (1,89) jelölte meg. Az igazgatók több mint fele (58%) szerint a legsúlyosabb oktatási problémát a cigány szülők érdektelensége okozza (vagyis az, hogy nem ambicionálják kellőképpen gyerekeik iskoláztatását), és 28%-uk jelölte meg az iskolai problémák forrásaként a gyerekek ingerszegény családi környezetét. Mindössze az igazgatók 31%-a említette a problémák között az iskolákban alkalmazott pedagógiai módszerek hiányosságait.

Mi a legsúlyosabb probléma a cigány gyerekek oktatásában az igazgatók szerint

Probléma	Esetszám (N)	Válaszok (%)	Esetek (%)
Szülők érdektelensége	96	31.2	58.2
Más ped.módszer kellene	51	16.6	31.9
Ingerszegény környezet	47	15.3	28.5
Lakáskörülmények	30	9.7	18.2
Szülők iskolázatlansága	25	8.1	15.2
Hiányos szókincs	22	7.1	13.3
Hiányzás	14	4.5	8.5
Agresszivitás	9	2.9	5.5
Egész napos oktatás kellene	6	1.9	3.6
Éhezés	4	1.3	2.4
Gyógyped. oktatás kellene	4	1.3	2.4
Összesen	308	100	186.7

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Ha a problémák forrását három nagy csoportba soroljuk (család, gyerekek, iskola), az igazgatók háromnegyede szerint a cigány gyerekek oktatási problémái a családban gyökereznek, egynegyedük látja úgy, hogy a gyerekek hibáztathatók a problémákért, és alig egyharmaduk (31%) gondolja azt, hogy az iskolák a cigány gyerekek oktatása és nevelése során nem kielégítő pedagógiai módszereket alkalmaznak.

Mi a legsúlyosabb probléma a cigány gyerekek oktatásában az igazgatók szerint

Probléma	Esetszám (N)	Válaszok (%)	Esetek (%)
Család	123	57.2	75.0
Gyerek	41	19.1	25.0
Iskola	51	23.7	31.1
Összesen	215	100.0	131.1

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Adataink szerint minél kisebb településen működik az iskola, annál gyakrabban hibáztatják az igazgatók az oktatási problémákért is a szülőket, és annál ritkábban ismerik el az iskola felelősségét. A régiók közül a dunántúli iskolákban fordult elő a leggyakrabban az iskola felelősségének elismerése, és itt a leggyakoribb, hogy az iskolai problémákért az igazgatók a családokat hibáztatják. Minél magasabb az iskolákban a tanulók létszáma, annál ritkábban fordul elő a családok hibáztatása, és annál gyakoribb az iskolák felelősségének elismerése.

És végül a legtöbb olyan igazgatót, aki a családokat hibáztatja az iskolai problémákért, azokban az iskolákban találtuk, ahol a legmagasabb a cigány tanulók aránya.

Mi a legsúlyosabb probléma a cigány gyerekek oktatásában az igazgatók véleménye alapján az iskolák jellemzői szerint az esetek %-ában

Az iskola jellemzői	Család (%)	Gyerek (%)	Iskola (%)
Település			
Bp.	70.0	20.0	60.0
megyeszékhely	53.3	26.7	46.7
város	72.7	30.3	21.2
község	77.8	25.0	29.2
kisközség	82.4	20.6	29.4
Régió			
Dunántúl	84.6	23.1	23.1
Alföld	66.7	24.6	31.6
Észak	78.9	26.8	29.6
Tanulólétszám			
100 fő alatt	92.9	28.6	21.4
101-200 fő között	81.0	20.6	30.2
201-400 fő között	70.2	29.8	27.7
401-600 fő között	70.8	8.3	45.8
600 fő fölött	10.0	50.0	40.0
A cigány tanulók aránya			
25% alatt	76.2	23.8	33.3
26-50% között	75.3	24.7	31.5
51-75% között	66.7	30.3	30.3
75% fölött	85.7	19.0	28.6
Összesen	75.0	25.0	31.1
Esetszám (N)	144	48	60

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Ezekből az adatokból tehát az következik, hogy a cigány gyerekeket nagy létszámban oktató iskolákban az igazgatók többsége nemcsak előítéletes a cigány családokkal szemben (a szülők erkölcsi tulajdonságaiban véli felfedezni a problémák okát), hanem a cigány gyerekek iskolai problémáinak megoldását illetően nincs is tudatában saját (ill. az iskola) felelőségének.

6. Tanulók

6.1 Családi körülmények

A cigány tanulók családi körülményeiről a mintába bekerült általános iskolák 6. osztályos tanulóinak szüleivel készített kérdőívek segítségével szereztünk információt. A vizsgált szülők családjai közül a legkisebb két főből, a legnagyobb pedig 13 főből állt. Az átlagos családlétszám 5.4 fő volt, és átlagosan 3.3 volt a gyerekek száma. A vizsgált tanulók 8.6%-ának nem volt testvére, egy tanulónak pedig 13 testvére volt. A családok 5%-ából hiányzott az édesanya, 2%-ukban nevelőanya pótolta, 3%-ukban pedig nem volt anya. A családok 18%-ából hiányzott az édesapa, 5%-ukban nevelőapa pótolta, 13%-ukban pedig az anya egyedül nevelte a gyerekeket.

A szülők családi státusa

Szülők	Anya (%)	Apa (%)
Édes szülő	95.0	82.1
Nevelő szülő	1.7	5.2
Nincs szülő	3.3	12.7
Összesen	100	100
Esetszám (N)	1777	1775

Forrás: cigány szegregáció, szülői adatok, 2000

Az általunk megkérdezett 30-40 év körüli cigány szülők iskolázottsági szintje messze alatta maradt a hasonló korú nem cigány lakosságénak, és abban a tekintetben is feltűnő volt az eltérés, hogy a nők iskolázottsága jóval alacsonyabb volt a férfiakénál. Az anyák több mint egyharmada (38%) és az apák több mint egyötöde (21%) nem végezte el az általános iskolát. Az apáknak 18%-a az anyáknak pedig mindössze 6%-a jutott el egy szakma megszerzéséig. Az ennél magasabb iskolázottsággal rendelkezők aránya mindkét szülő esetében elenyésző (1-2%) volt.

A szülők iskolai végzettsége

Iskolázottság	Anya (%)	Apa (%)
8 általános alatt	37.8	21.3
8 általános	55.1	59.3
Szakmunkásképző	5.8	17.5
Szakközépiskola	0.6	1.2
Gimnázium	0.5	0.5
Főiskola	0.1	0.2
Egyetem	0.1	0.1
Összesen	100	100
Esetszám (N)	1730	1665

Forrás: cigány szegregáció, szülői adatok, 2000

Ha a két szülő iskolázottságát együtt vizsgáljuk, az derül ki, hogy a családok 17%-ában egyik szülő sem végezte el az általános iskolát, 61%-ukban legalább az egyik szülő 8 általánost végzett, 19%-ukban pedig legalább az egyik szülő szakmunkás képzettséget szerzett. Mindössze a családok 3%-ában fordult elő, hogy legalább az egyik szülő eljutott az érettségi megszerzéséig.

A szülők iskolai végzettsége

Iskolázottság	Esetszám (N)	Százalék (%)
8 ált alatt	293	16.5
8 általános	1093	61.4
Szakmunkás	343	19.3
Érettségi	50	2.8
Összesen	1779	100

Forrás: cigány szegregáció, szülői adatok, 2000

A többségi társadalom adataihoz viszonyítva a cigány szülők foglalkozási adatai az iskolázottságnál is nagyobb eltérést mutattak. Miközben 2000-ben országosan már 10% alatt volt a munkanélküliek aránya, az általunk vizsgált 30-40 éves apák 77%-a és az anyák 89%-a nem rendelkezett kereső foglalkozással. A legnagyobb kereső foglalkozással rendelkező csoport mindkét szülő esetében a segéd és betanított munkások csoportja volt (az apák 15%-a és az anyák 9%-a). Az apák 6%-a szakmunkásként dolgozott 3%-uk pedig vállalkozó volt. Nem fizikai munkát mindössze a szülők 1%-a végzett.

A szülők foglalkozása

Szakma	Anya (%)	Apa (%)
Vezető	0.1	0.2
Értelmiségi	0.1	0.1
Önálló vállalkozó	0.6	3.1
Nem fizikai alkalmazott	0.8	0.8
Szakt munkás	0.7	6.4
Segéd vagy betanított munkás	8.9	15.2
Háztartásbeli	35.4	0.0
Munkanélküli	23.5	54.0
Rokkant nyugdíjas	7.5	16.2
Nyugdíjas	0.5	1.5
Gyese n lévő	21.1	0.0
Egyéb	0.8	2.5
Összesen	100	100
Esetszám (N)	1722	1601

Forrás: cigány szegregáció, szülői adatok, 2000

A szülők foglalkozási adatait együtt vizsgálva az derült ki, hogy 2000-ben a családok 71%-ában egyik szülőnek sem volt munkahelye, 24%-ukban az egyik szülő dolgozott, és mindössze a családok 5%-ában volt mindkét szülőnek kereső foglalkozása.

A szülők foglalkozása

Foglalkozás	Esetszám (N)	Százalék (%)
Ketten keresők	93	5.3
Egyik kereső	419	24.0
Egyik se kereső	1237	70.7
Összesen	1759	100

Forrás: cigány szegregáció, szülői adatok, 2000

A foglalkozás mind az apák mind az anyák esetében rendkívül szorosan korrelált iskolai végzettségükkel. Az iskolázottság nemcsak azt határozta meg, hogy milyen minőségű munkát végeznek, hanem azt is, hogy van-e kereső foglalkozásuk egyáltalán. Az általános iskolai végzettséggel nem rendelkező apák 90%-ának, és az ilyen végzettséggel rendelkező anyák 96%-ának nem volt kereső foglalkozása. Ugyanakkor megdöbbentő, hogy az érettségizett apák 61%-a és a szakt munkás apák 51%-a sem rendelkezett kereső foglalkozással (ugyanez az arány az anyák esetében 68, ill. 45%). Ez lényegében azt jelenti, hogy az aktív korú és átlagosnak megfelelő iskolázottsággal rendelkező cigány szülők is sokkal kisebb eséllyel kapnak munkát, mint a nem cigányok.

A cigány családok anyagi helyzete egyértelműen következett az aktív életkorukban lévő szülők rendkívül alacsony foglalkoztatottságából. A családok jövedelmi helyzetéről 96%-uk esetében sikerült információkat szereznünk. A szülők által bevallott havi jövedelem 2000 tavaszán családonként átlagosan 54 941 Ft volt, ami a családok létszámát figyelembe véve havi 10 559 Ft-os egy főre eső jövedelmet jelent. Ez az összeg még akkor is valószínűtlenül alacsony, ha tekintetbe vesszük, hogy a szülők elhallgatták a családi jövedelmeknek azt a részét, amely a szürke vagy a fekete gazdaságból származik.

A hátrányos helyzetű tanulók aránya az iskolák jellemzői szerint az összes tanuló %-ában (N=192)

Az iskola jellemzői	Hátrányos		Veszélyeztetett	
	Nem cigány (%)	Cigány (%)	Nem cigány (%)	Cigány (%)
Település				
Bp.	44.0	55.8	41.8	55.5
megyeszékhely	28.7	36.6	20.8	60.1
város	18.2	50.0	3.9	25.5
község	20.4	45.2	10.2	28.5
kisközség	36.0	60.2	8.4	19.0
Régió				
Dunántúl	27.7	42.6	15.1	22.0
Alföld	24.0	54.5	7.9	27.0
Észak	22.8	45.9	8.4	32.1
Tanulólétszám				
100 fő alatt	35.2	48.6	9.9	22.3
101-200 fő között	30.1	51.8	13.2	28.7
201-400 fő között	19.6	48.4	12.0	35.4
401-600 fő között	25.4	48.1	11.8	31.0
600 fő fölött	15.7	44.0	1.9	26.8
A cigány tanulók aránya				
25% alatt	20.2	48.3	3.4	22.3
26-50% között	18.6	46.5	7.1	27.0
51-75% között	35.5	52.2	18.8	36.3
75% fölött	43.7	56.3	25.9	41.5
Összesen	25.2	49.2	11.2	30.3

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A családok rendkívül nehéz szociális helyzetének az iskolák is tudatában vannak. Az igazgatók szerint a vizsgált iskolákban majdnem kétszer annyi volt a hátrányos helyzetű és majdnem háromszor annyi a veszélyeztetett tanuló a cigány, mint a nem cigány tanulók között. A hátrányos helyzetű és a veszélyeztetett gyerekek aránya az átlagosnál magasabb volt a

nagyvárosi (budapesti, megyeszékhelyi) iskolákban, valamint a kis létszámú (100 fő alatti) iskolák nem cigány tanulói között. A cigány tanulók arányait figyelembe véve azt tapasztaltuk, hogy a cigány gyerekek arányával együtt nőtt a cigányok és a nem cigányok között is a hátrányos helyzetűek és a veszélyeztetettek aránya. Vagyis az etnikai szegregáció egyúttal szociális szegregációt is jelent az iskolákban. Ahova több cigány gyerek jár, ott etnikai hovatartozástól függetlenül több a problematikus családi helyzetű gyerek.

6.2 Továbbtanulás

A rendszerváltást követően pozitív tendenciák is érvényesültek a cigány gyerekek iskoláztatása terén. A 80-as évek közepe óta folyamatosan csökkent az iskolába kerülő évfolyamok létszáma, és ez a 90-es évek elejétől kezdve már a középfokú iskolákban is éreztette hatását. Ezzel párhuzamosan bevezették a közoktatás normatív finanszírozását, amely a középfokú iskolákat is abban tette érdekeltté, hogy minél több tanulót vegyenek fel, és a beiratkozott tanulókat lehetőleg minél nagyobb arányban meg is tartsák. Mindez növelte a hátrányos helyzetű, az iskoláztatás terén korábban versenyképtelen társadalmi csoportok (így többek között a cigányság) gyerekeinek bejutási esélyeit a középfokra illetve ezen belül az érettségit adó középiskolákba, és valamelyest csökkentette a korábban nagyon magas arányú lemorzsolódás veszélyét.

A tanulólétszám csökkenése sok helyen együtt járt azzal is, hogy a pedagógiai munka feltételei javultak: csökkentek az osztálylétszámok, több idő és energia maradt az egyéni bánásmódra, a speciális problémák kezelésére. Tovább liberalizálódott az oktatás tartalma, több lehetőség nyílt alternatív tantervek, pedagógiai módszerek kidolgozására és bevezetésére.

A rendkívül lassan javuló továbbtanulási arányok azonban nem tükrözik az oktatási feltételek javulását. A 8. osztályosok továbbtanulásáról az elmúlt három évre vonatkozóan gyűjtöttünk az általános iskolákból adatokat. Ezek szerint még mindig igen nagy és állandó különbség mutatkozik a cigányok és nem cigányok között az általános iskola után tovább nem tanulók arányában.

Míg a vizsgált iskolák nem cigány tanulói közül évente a nyolcadikosoknak mindössze 2-3%-a nem iratkozott be középfokú iskolába, ugyanez az arány a cigány tanulók között ennek hétszerese (15-16%) volt. Különbség mutatkozott abban is, hogy míg a nem cigány tanulók közül fokozatosan csökkenő tendenciával évente átlagosan 4-5% tanult tovább a munkapiacra legkevésbé értékes bizonyítványt nyújtó szakiskolákban, ez az arány a cigány tanulók között növekvő tendenciával ennek kétszerese (8-10%) volt.

A szakmunkásképzőkben továbbtanulók aránya ugyancsak a cigány tanulók körében volt magasabb (több mint 20%-kal) és ebben a három év alatt nem mutatkozott jelentős változás. A szakközépiskolákban továbbtanulók aránya viszont a nem cigány tanulók körében stagnált, a cigány tanulók között viszont fokozatosan és jelentősen növekedett (9-ről 15%-ra), de a nem cigány tanulók körében még így is több mint kétszeres gyakorisággal fordult elő. A gimnáziumi továbbtanulás mindkét csoportban stagnált, de a cigány tanulók körében igen alacsony szinten (a nem cigányoknál több mint négyszer ritkábban) fordult elő.

Ha a továbbtanulás fő irányát iskolatípusonként összegezzük, az derül ki, hogy a nem cigány tanulók körében mindhárom évben a *szakközépiskola – szakmunkásképző – gimnázium* volt a preferencia-sorrend, a cigány tanulók esetében pedig a *szakmunkásképző – szakközépiskola – szakiskola*. Annak ellenére, hogy a cigány tanulók körében is emelkedett a szakközépiskolákban továbbtanulók aránya, a nem cigányok csoportjában az érettségit adó középiskolákban továbbtanulók aránya 1999-re már elérte az 57%-ot, a cigány tanulók körében viszont még mindig csak 19% volt.

A továbbtanulók aránya évente a végzősök %-ában

Továbbtanulás	1996/97		1997/98		1998/99	
	Nem cigány (%)	Cigány (%)	Nem cigány (%)	Cigány (%)	Nem cigány (%)	Cigány (%)
	%	%	%	%	%	%
Nem tanult	2.3	16.5	2.8	16.1	3.2	14.9
Szakiskola	4.4	8.6	5.4	10.4	3.2	9.4
Szakmunkás	36.5	61.6	34.9	57.5	36.8	56.5
Szakközép	38.3	9.3	37.3	12.0	38.1	15.4
Gimnázium	18.3	3.7	19.3	3.8	18.4	3.6
Összesen	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Esetszám (N)	167	168	176	176	177	182

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

A cigány tanulók továbbtanulási arányainak három éves átlaga is azt mutatja, hogy a végzősök több mint fele (60%) szakmunkásképzőben tanult tovább, 12%-uk szakközépiskolába iratkozott be, és 9%-uk szakiskolába, 15%-uk nem tanul tovább és 4%-uk került gimnáziumba.

Ezek az arányok településtípusonként annyiban különböztek, hogy Budapesten kevesebb volt a tovább nem tanulók aránya (8%), kevesebben kerültek szakmunkásképzőbe, és az átlagosnál lényegesen többen iratkoztak szakközépiskolába. A kisebb településeken nagyobb volt a tovább nem tanulók aránya, és kevesebb a szakközépiskolában továbbtanulóké. A régiók közül az alföldi iskolák tűntek ki a leginkább kedvezőtlen továbbtanulási arányaikkal. Itt volt a legmagasabb (21%) a tovább nem tanuló ci-

gány gyerekek aránya és itt a legalacsonyabb (8%) azoké, akiknek szakközépiskolában sikerült továbbtanulni. Az iskolák nagysága szerint a legkisebb iskolákban voltak a legrosszabbak a továbbtanulási arányok. Innen a tanulók 22%-a nem jutott be középfokú iskolába.

És végül adatainkból az is kiderül, hogy minél kevésbé homogén cigány környezetben végzik a gyerekek az általános iskolát, annál nagyobb az esélyük a középfokú továbbtanulásra. Azokból az általános iskolákból, ahol 25% alatti a cigány tanulók aránya, a végzős cigány gyerekeknek mindössze 5%-a nem tanult tovább, míg azokból az iskolákból, ahol 75%-nál magasabb a arányuk, a végzősök 23%-a nem jutott be középfokú iskolába.

**A cigány tanulók továbbtanulási arányainak három éves átlaga
az iskolák jellemzői szerint a végzősök %-ában (N=192)**

Az iskola jellemzői	Nem tanult (%)	Szakiskola (%)	Szaktanulmány (%)	Szakközép (%)	Gimnázium (%)
Település					
Bp.	8.0	12.3	34.7	40.4	4.3
megyeszékhely	13.8	13.3	56.6	13.8	2.2
város	9.8	9.8	68.3	8.2	3.6
község	18.3	8.9	58.1	10.6	3.8
kisközség	16.4	4.7	63.4	11.1	4.2
Régió					
Dunántúl	10.7	6.0	66.5	12.3	4.1
Alföld	21.4	7.9	57.9	7.9	4.6
Észak	13.7	9.7	61.5	11.9	3.0
Tanulólétszám					
100 fő alatt	21.7	0.9	60.9	11.0	5.2
101-200 fő között	17.4	9.9	56.0	12.7	3.8
201-400 fő között	13.6	8.5	64.6	9.9	3.1
401-600 fő között	10.1	8.7	59.6	16.9	4.4
600 fő fölött	16.0	11.9	57.3	11.0	3.5
A cigány tanulók aránya					
25% alatt	5.2	11.9	68.0	12.4	2.3
26-50%	17.8	7.8	60.6	9.8	3.8
51-75%	10.1	8.8	60.0	17.3	3.5
75% fölött	23.0	10.3	48.4	12.8	5.3
Összesen	15.4	8.7	59.6	12.3	3.8

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

Ha a cigány tanulók három éves továbbtanulási arányait az őket oktató általános iskolák egyéb jellemzői szerint vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy mind a követelmények csökkentése (felmentés a nyelvtanulás és az iskolalátogatás alól), mind a pedagógus képzettség nélküli tantervek alkalmazása gyengíti a továbbtanulási arányokat. Ugyancsak gyengébbek a továbbtanulási arányok azokban az iskolákban is, amelyek speciális felzár-

kózzatató programokat alkalmaznak a cigány gyerekek oktatásához. Ez azt jelzi, hogy vagy a programok tartalmával és az alkalmazott pedagógiai módszerekkel van a baj, vagy pedig azért nem hozzák meg ezek az eljárások a kívánt eredményt, mert csak ürügyül szolgálnak a cigány tanulók elkülönítésére.

A cigány tanulók továbbtanulási arányainak három éves átlaga az iskolák jellemzői szerint a végzősök %-ában (N=192)

Iskolai jellemzők	Nem tanult (%)	Szakis-kola (%)	Szak-munkás (%)	Szak-közép (%)	Gimnázium (%)
Felzárkóztató tantervet alkalmaznak	19.1	8.9	55.7	13.2	2.8
Előfordul felmentés nyelvtanulás alól	17.5	6.7	60.7	11.4	3.4
Előfordul felmentés iskolalátogatás alól	16.9	9.2	58.9	11.0	3.6
Van pedagógus végzettség nélküli tanerő	19.0	10.8	54.4	11.9	3.6
Van szakképzettség nélküli pedagógus	16.0	8.0	59.2	12.1	4.4
Összesen	15.4	8.7	59.6	12.3	3.8

Forrás: cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000

6.3 Iskoláztatási ambíciók

A 90-es években a cigány társadalomnak az iskoláztatáshoz fűződő viszonyában is változás következett be. A rendszerváltásnak a cigányok széles tömegeit érintő sokkja (tömeges kiszorulás a legális munkapiacról) sokak számára tette nyilvánvalóvá, hogy a magasabb iskolázottsági szint elérése nélkül hosszabb távon sincs esély, nemhogy a visszakapaszkodásra, de még a marginalizálódás megállítására sem. A felismerés természetesen elsősorban azokban fogalmazódott meg, akik a 70-es évek illetve a 80-as évek ilyen szempontból kedvezőbb időszakában elindultak a társadalmi integrálódás lassú, de viszonylag megalapozottnak tekinthető útján: szakmát olykor érettségit is szereztek, esetleg eljutottak a közvetlen termelésirányítói munkakörökig, megfelelő lakáskörülményeket teremtettek, jövedelmüket és életformájukat többé-kevésbé stabilizálni tudták. Ezeknek az előzményeknek volt köszönhető az is, hogy a rendszerváltás után nem kerültek a cigányok nagy többségéhez hasonló kiszolgáltatott helyzetbe, kisebb-nagyobb zökkenők után alkalmazkodni tudtak a megváltozott feltételekhez és így haszonélvezői, de animátorai is lettek a cigány társadalmon belül végbemenő differenciálódási folyamatoknak. Elsősorban közülük kerültek ki azok a helyi kisebbségi önkormányzati és civil szervezeti cigány

vezetők, akik nemcsak az önérvényesítésben, hanem a közösség érdekeinek a képviselésében, a helyzet javítását célzó programok kitalálásában és megvalósításában is eredményeket tudtak fölmutatni.

Természetesen ők járnak az élen a gyerekek iskoláztatásával kapcsolatos ambíciók erősítésében is, de az iskolázottsági szint emeléséhez kapcsolódó motivációk erősödése ma már ennél lényegesen szélesebb körben jellemzi a cigány társadalmat. Megjelent azokban a tradicionális közösségekben is, amelyeknek a szabályozás liberalizálódását kihasználva, a hagyományokra építve a kereskedelem különböző ágaiban megszerzett jövedelem révén az elmúlt években sikerült stabil egzisztenciát teremteni. Ezekben a családokban is megjelent a törekvés, hogy a hagyományos értékek kamatoztatása révén elért társadalmi pozíciót gyerekeik iskoláztatása útján erősítsék meg. E minták és a jelenlegi helyzettel összefüggő keserű tapasztalatok azután a cigányság rosszabb helyzetű csoportjaiban is erősítik a motivációs szintet. Persze annak a felismerésétől, hogy ma már érettségi nélkül semmire sem lehet menni, még nagyon hosszú az út a gyerekek iskoláztatását a gyakorlatban is aktívan és hatékonyan támogató magatartás kialakulásáig, de az tagadhatatlan, hogy az ehhez elengedhetetlenül szükséges szemléleti változás elkezdődött.

Amikor azt kérdeztük a szülőktől, hogy mi a tervük a gyerekekkel az általános iskola elvégzése után, az derült ki, hogy 22%-uk érettségit adó középiskolába szeretné íratni a gyereket, 57%-uk pedig szakmunkásképzőbe. Mindössze 4%-uk mondta azt, hogy szeretné, ha a gyerek az általános iskola elvégzése után munkába állna, 17%-uknak pedig még nem volt határozott elképzelése.

A szülők iskoláztatási tervei

Terv	Esetszám (N)	Százalék (%)
Középiskola	352	22.1
Szakmunkásképző	909	57.1
Munkavállalás	68	4.3
Bizonytalan	263	16.5
Összesen	1592	100

Forrás: cigány szegregáció, szülői adatok, 2000

Azt tapasztaltuk, hogy a továbbtanulási aspirációk szorosan igazodnak a családok társadalmi helyzetéhez, és lakóhelyéhez, a dunántúli településeken élő és a budapesti szülők az átlagosnál gyakrabban terveznek középiskolai továbbtanulást. Ugyancsak szoros az összefüggés a tanítási tervek és a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása között. Az érettségizett szülők 56%-a szeretné, ha a gyereke az általános iskola elvégzése után érettségit adó középiskolába iratkozna, míg ugyanez az arány az általános iskolát nem végzett szülők esetében csak 9%. Ugyancsak magas a középiskolai továbbtanulásra aspiráló szülők aránya (39%) a két keresős

családokban, és viszonylag alacsony (18%) azokban a családokban, ahol egyik szülőnek sincs kereső foglalkozása.

Ugyancsak hatással van a továbbtanulási tervekre a szülők lakóhelyi környezete is. Akik szegregált etnikai környezetben élnek azoknak az esetében alacsonyabbak az iskoláztatási aspirációk, és több a bizonytalanság, mint azokban a családokban, amelyek már eltávolodtak a cigány többségű környezettől.

A szülők iskoláztatási tervei a családok jellemzői szerint

Családok jellemzői	Közép-iskola (%)	Szakmunkás-képző (%)	Munkába állás (%)	Bizonytalan (%)	Összesen (%)
Régió					
Dunántúl	29.3	50.0	3.5	17.2	16.1
Alföld	18.7	59.4	4.9	17.0	37.3
Észak	20.2	58.6	4.2	17.1	40.5
Település					
Bp.	37.1	51.5	3.1	8.2	6.1
megyeszékhely	16.8	63.4	4.6	15.3	8.2
város	17.1	61.0	5.5	16.5	20.6
község	23.3	53.9	4.0	18.8	45.5
kisközség	22.2	59.5	3.9	14.5	19.5
Lakóhely					
belterület	25.8	55.8	3.2	15.1	42.8
település szélé	19.2	59.0	4.7	17.1	47.3
külterület	20.0	53.6	8.0	18.4	7.9
cigánytelep	22.6	51.6	3.2	22.6	2.0
Lakóhelyi környezet					
mindenki cigány	15.5	57.4	7.0	20.2	28.5
többség cigány	18.8	59.2	3.5	18.5	23.5
vannak cigányok	26.6	56.2	2.4	14.8	34.6
nincs cigány	30.1	56.5	4.8	8.6	13.4
Iskolázottság					
8 ált alatt	8.5	60.6	8.5	22.4	15.5
8 általános	20.4	57.5	4.4	17.8	61.9
szakmunkás	32.9	56.2	1.3	9.6	19.7
érettségi	56.3	37.5		6.3	3.0
Foglalkozás					
kettő kereső	39.3	45.2	6.0	9.5	5.4
egyik kereső	30.7	52.3	3.4	13.7	24.7
egyik se kereső	18.0	59.8	4.4	17.9	69.9
Összesen					
Összesen	22.1	57.1	4.3	16.5	100
Esetszám (N)	352	909	68	263	1592

Forrás: cigány szegregáció, szülői adatok, 2000

Újdonságot jelent az is, hogy a mai 30-40 éves szülők körében már nem jellemző az a tradicionális szemlélet, amely szerint a lányok iskoláztatása kevésbé fontos, mint a fiúké. Éppen ellenkezőleg, a nem cigány szülőkhöz hasonlóan jelenleg már a cigány szülők is gyakrabban szánják érettségit adó középiskolákba a lányukat, mint a fiaikat. A továbbtanulási terv mindamellett elsősorban a gyerek általános iskolai tanulmányi eredményeitől függ. A 4-5-ös tanulók több mint felét középiskolában szeretnék a szülők továbbtaníttatni, de az 1-2-es tanulók esetében is csak 13%-uk tervezi a gyerek mielőbbi munkába állását.

A szülők iskoláztatási tervei a gyerekek jellemzői szerint

Gyerekek jellemzői	Középiskola (%)	Szakmunkásképző (%)	Munkába állás (%)	Bizonytalan (%)	Összesen (%)
Nem					
fiú	19.7	61.8	4.8	13.6	51.2
lány	25.0	52.0	3.6	19.4	48.8
Jelenlegi osztálytípus					
tagozatos	37.3	45.8	1.7	15.3	3.8
normál	22.2	57.5	3.9	16.4	90.2
felzárkóztató	11.5	73.1	3.8	11.5	1.7
kisegítő	4.5	53.0	13.6	28.8	4.3
Ötödikes tanulmányi átlag					
1,0-2,0	5.9	60.0	13.0	21.1	14.6
2,1-3,0	12.8	65.4	4.0	17.8	49.2
3,1-4,0	35.8	52.5	1.9	9.7	28.3
4,1-5,0	55.4	34.7	2.0	7.9	7.9
Iskolai cigány arány					
mindenki	21.1	61.4	7.0	10.5	3.7
többség	19.0	61.8	5.9	13.3	28.5
fele	21.7	52.9	4.4	21.0	17.5
kisebbség	13.8	14.0		72.2	47.7
néhány	30.6	53.1		16.3	3.2
Osztály cigány arány					
mindenki	16.3	66.3	7.7	9.6	6.8
többség	18.1	61.6	5.6	14.8	25.8
fele	23.9	52.7	1.5	21.9	13.2
kisebbség	23.9	54.2	4.2	17.7	45.7
néhány	26.6	57.8	1.6	14.1	8.4
Osztály cigány arány az iskolához viszonyítva					
nagyobb	15.7	65.4	3.8	15.1	10.5
egyenlő	22.8	56.1	4.1	17.0	73.8
kisebb	22.9	57.2	5.1	14.8	15.6
Összesen	21.8	57.2	4.2	16.8	100
Esetszám (N)	337	883	65	260	1545

Forrás: cigány szegregáció, szülői adatok, 2000

A továbbtanulási terv természetesen a gyerek jelenlegi osztályának típusával is szorosan összefügg. Az általános iskolák tagozatos osztályaiba járók 37%-át szeretnék a szülők középiskolába íratni, a kisegítő osztályokba járók 53%-át szakmunkásképzőbe szánják, 29%-uk továbbtanulásával kapcsolatban pedig még nincsenek kialakult elképzeléseik. A szülők továbbtanulási terveit a gyerekek iskolai szegregációja is befolyásolja. Egyértelműen magasabbak az iskoláztatási ambíciók azoknak a gyerekeknek az esetében, akik nem cigány többségű iskolákba, ill. osztályokba járnak.

Ha az iskolák elmúlt három évre vonatkozó továbbtanulási adatait és a most 6.-os gyerekek szüleinek iskoláztatási terveit összehasonlítjuk, egyértelműen látszik, hogy a szülői aspirációk lényegesen magasabbak az eddig megvalósult eredményeknél. 6%-kal többen szeretnék érettségit adó középiskolákba juttatni a gyerekeiket és 10%-kal többen szeretnék elkerülni azt a helyzetet, hogy az általános iskola után a gyerek ne tanuljon tovább. Ez lényegében azt jelenti, hogy a mostani felső tagozatos gyerekek szüleinek legalább a 16%-a szeretné magasabb iskolai végzettséghez juttatni a gyermekét annál, ami az közelmúltban megvalósult.

Az iskolák továbbtanulási adatai és a szülők iskoláztatási terve

Intézmény	Továbbtanulási adatok (%)	Iskoláztatási tervek (%)
Középiskola	16.1	22.1
Szakmunkásképző	68.3	57.1
Munkavállalás	15.4	4.3
Bizonytalan		16.5
Összesen	100	100

Forrás: cigány szegregáció, iskolai és szülői adatok, 2000

A cigány szülők iskoláztatási ambíciói természetesen jelenleg még csak tervek formájában léteznek. Megvalósulásuk részben attól függ, hogy az állandó keresetet és biztos foglalkozást nélkülöző szülők képesek lesznek-e előteremteni a taníttatás költségeit, részben pedig attól, hogy az általános iskolák fenntartói, vezetői és pedagógusai felismerik-e felelősségüket a cigány gyerekek oktatásának eredményességében.

7. Javaslatok a cigány gyerekek oktatási helyzetének javítására

1. Antirasszista állami politika

Miután a magyar társadalomban meglehetősen általános a negatív előítélet a cigányokkal szemben, az előítéletes lakosság által megválasztott és az ennek megfelelni akaró iskolafenntartó önkormányzatoktól nem várható, hogy megköveteljék és szankcionálják az iskolákban jelentkező rasszizmust és szegregációt a cigányokkal szemben. A rasszizmus elleni fellépés (az ennek érdekében hozott intézkedések és szankciók) csak akkor lehet eredményes, ha az állam deklarálta vállalja őket.

2. Antirasszista törvények és szankciók

Törvényi szabályozással el kell érni, hogy a közalkalmazottak (köztük az igazgatók és a pedagógusok) óvakodjanak mindenfajta rasszista (cigányellenes) megnyilvánulástól és kijelentéstől, vagyis az ilyenfajta magatartást törvény által szankcionálni kell.

3. Az oktatási szegregáció kontrollja

Állami ellenőrzéssel el kell érni, hogy szociokulturális hátrányai vagy etnikai különbözősége miatt egyetlen gyerek se kerülhessen kiegészítő iskolába vagy osztályba. Az „átminősítésre” vonatkozó hibás döntéseket szigorúan szankcionálni kell.

4. A speciális normatívák felhasználásának kontrollja

Államilag ellenőrizni kell az etnikai és a felzárkóztató kiegészítő normatívák felhasználását, nemcsak pénzügyileg, hanem az oktatás eredményességének mérésével is.

5. Szociális juttatások a cigány gyerekek számára

Miután a cigány családok egy része nem képes biztosítani a gyerekek általános iskolai oktatásához szükséges feltételeket (étkeztetés, ruházkodás, tanszerek, tankönyvek), ezért ezt az iskolának kell biztosítani. Az iskola szociális szerepvállalását az indokolja, hogy ott derülnek ki a legmegbízhatóbb módon az igények és a szükségletek.

6. Pedagógiai asszisztencia biztosítása

A cigány gyerekeket nagy létszámban oktató iskolákban a pedagógiai munka hatékonysága érdekében biztosítani kell pedagógiai assziszten-

cia (logopédus, szociális gondozó, pályaválasztási tanácsadó) működtetését.

7. A cigány gyerekeket oktató pedagógusok bérpótlékának bevezetése

Az oktatási kormányzatnak el kell ismernie, hogy a cigány gyerekek oktatása és nevelése többletmunkát igényel, és ezt meg kell fizetni annak érdekében, hogy jól felkészült pedagógusok vállalkozzanak erre a feladatra. A többletfinanszírozást egy erre a célra létrehozott alapból, speciális programok indítására hivatkozva, és természetesen a munka rendszeres kontrollja mellett igényelhetnék azok az iskolák (kb. 200 intézményről van szó), amelyek legalább létszámuk 50%-ában cigány gyerekeket oktatnak.

8. A cigány gyerekeket oktató pedagógusok továbbképzése

Mivel a cigány gyerekek eredményes oktatása és nevelése nem képzelhető el speciális pedagógiai módszerek nélkül, erre a tanárképzésen és a továbbképzéseken belül módszeresen kell felkészíteni a pedagógusokat. Elképzelhető, hogy a cigány gyerekeket nagy létszámban oktató iskolákból kötelező jelleggel rendszeres továbbképzésen kellene résztvenniük a pedagógusoknak, és ezt bérkiegészítésük feltételévé lehetne tenni.

Ennek a legfőbb területei a következők:

- Pedagógiai ismeretek (felzárkóztatás, speciális pedagógiai problémák megoldása)
- Pszichológiai ismeretek (konfliktuskezelés, az előítéletek és a kisebbségi létből származó frusztrációk kezelése)
- Nyelvoktatási ismeretek (szókincsgyarapítás, kommunikációfejlesztés)
- Társadalomtörténeti ismeretek (a cigány nemzetiség történelmének és társadalmi helyzetének ismerete)
- Cigány művészeti ismeretek (a cigány népművészet és a cigány művészek alkotásainak ismerete)

9. Speciális alapítványi iskolák támogatása

A költségvetési támogatáson felül kiemelt állami támogatásban kell részesíteni minden olyan alapítványi intézményt, amely arra vállalkozik, hogy speciális oktatási szolgáltatást nyújt a cigány gyerekek számára.

10. A cigány gyerekek középfokú továbbtanulásának támogatása

- A cigány gyerekek középiskolai továbbtanulását nagy mértékben elsőgítené, ha lennének kifejezetten az ő tanulmányaik segítésére szerveződő kollégiumok, amelyek képesek lennének minden tekin-

tetben (tárgyi feltételekben, tanulási motivációban, kulturális felzárkóztatásban, stb.) kompenzálni a családból hozott hátrányait.

- Ugyancsak nagy jelentősége lenne a középfokú iskolákba járó cigány tanulók anyagi megsegítésének, akár ösztöndíj, akár beiskolázási segély formájában, ami némiképpen kompenzálni tudná a családok nehéz anyagi helyzetét.
- Sokat segítené az is, hogy ha a középfokú iskolák tutor-rendszert vezetnének be a cigány tanulók támogatására, vagyis egy-egy segítő tanárt rendelnének melléjük, aki a szülők helyett törődne velük. Ez természetesen csak akkor elképzelhető, ha a tanárok anyagi ellenszolgáltatását állami pénzből lehetne biztosítani.
- Amennyiben ezt a segítséget civil szervezetek vagy alapítványok nyújtják, úgy állami támogatással kellene segíteni erőfeszítéseiket.

11. Szakmai képzés

Az egyik legfontosabb feladat lenne megakadályozni a cigány családokban a szakképzetlenség újratermelődését. Miután jelenleg a cigány gyerekek nagy része elvégzi az általános iskolát, és többségük be is jut valamilyen középfokú iskolába (főként szakmunkásképzőbe), el kellene érni, hogy piacképes szakmai tudással lépjenek ki onnan. Ennek feltételei a következők:

- Ne iskolázzanak be cigány gyerekeket olyan szakmákra, amelyekkel nem lehet az adott térségben elhelyezkedni, és amelyeknek a fenntartását csak a pedagógusok foglalkoztatása indokolja.
- Tegyen meg az iskola (és adott esetben a kollégium) mindent annak érdekében, hogy a cigány gyerekek ne maradjanak ki a bizonyítvány megszerzése előtt a szakmai iskolákból.

A szakképző iskola utolsó évében működtessenek hatékony (karrier- vagy pályaválasztási) tanácsadást a cigány gyerekek számára annak érdekében, hogy segítségük elhelyezkedésüket.

Ára: 336,– Ft

Megjelent:

- 201 Ladányi Andor:** „Nemcsak a gazdasági életben van szükség racionalizálásra, hanem kultúrpolitikánk terén is”
- 202 Gábor Kálmán – Mátyás Melinda – Balog István – Kántor Zoltán:** Az ifjúság és az elit
- 203 Ladányi Andor:** Ami jó benne és ami nem (A felsőoktatási törvény mérlege)
- 204 Annási Ferenc – Baráth Tibor:** Vélemények az iskolai menedzserképzésről egy regionális kutatás tükrében
- 205 Híves Tamás:** Kartográfiai ábrázolás lehetőségei az oktatáskutatásban
- 206 Ladányi Andor:** A felsőoktatás fejlesztési tervéről
- 207 Nagy Péter Tibor:** Szakoktatás és politika
- 208 Forray R. Katalin (szerk.):** Publikációk a cigányság oktatásáról
- 209 Györgyi Z. – Híves T. – Imre A. – Kozma T.:** Településhálózat és iskolaszervezet
- 210 Szabó László Tamás:** Modernizáció kérdőjelekkel (Pedagógusképzés és továbbképzés)
- 211 Bajomi Iván:** Az oktatásügyi érdekszervezetek szerepe az oktatáspolitikai formálásában
- 212 Liskó Ilona – Fehérvári Anikó:** Szerkezetváltó iskolák a kilencvenes években
- 213 Polónyi István:** A felsőoktatás gazdasági jellemzői
- 214 Ladányi Andor:** A felsőoktatás nemzetközi statisztikai összehasonlításban
- 215 Tót Éva (szerk.):** Les caractéristiques du champ de la Formation Professionnelle Continue en Hongrie
- 216 Bajomi Iván – Szabó László Tamás – Tót Éva:** A folyamatos szakmai képzés helyzete
- 217 Kozma Tamás:** Az MKM 1992-es kutatási támogatása
- 218 Kozma Tamás:** Az MKM 1993-as kutatási támogatása
- 219 Fehérvári Anikó – Liskó Ilona:** Felvételi szelekció a középfokú oktatásban
- 220 Forray R. Katalin:** A falusi kisiskolák helyzete
- 221 Híves Tamás – Kozma Tamás – Radácsi Imre:** Az MKM 1994-es kutatási támogatása
- 222 Györgyi Zoltán – Imre Anna:** Fenntartói társulások
- 223 Híves Tamás – Kozma Tamás – Radácsi Imre:** Az MKM 1995-ös kutatási támogatása
- 224 Hrubos Ildikó:** A felsőoktatás dilemmái a tömegessé válás korszakában
- 225 Forray R. Katalin – Kozma Tamás:** Regionális folyamatok és térségi oktatáspolitikai
- 226 Hrubos Ildikó:** A japán felsőoktatási modell
- 227 Kozma Tamás:** Regionális együttműködések a harmadfokú képzésben
- 228 Györgyi Zoltán – Imre Anna:** Az alap- és középfok közötti átmenet
- 229 Tót Éva:** Számítógépek az iskolában
- 230 Fehérvári Anikó:** Párhuzamos szakképzési rendszerek az iskolarendszeren kívüli képzésben

A sorozat 210-231. közötti példányai megvásárolhatók, illetve megrendelhetők:
Oktatáskutató Intézet Educatio Kiadója. 1054 Budapest Báthori u. 10.
Levél cím: 1395 Budapest, Pf. 427. Tel/Fax: 1/302-7749, 1/269-5201
E-mail: oktataskutato@ella.hu, www.hier.iif.hu

